

“ƏTRAF MÜHİTİN İQTİSADİYYATI” FƏNNİ ÜZRƏ
İMTAHAN SUALLARI VƏ CAVABLARI

1. Ətraf mühitin iqtisadiyyatının nəzəri əsasları və yaranma tarixi.

ƏM-dən istifadə dedikdə, təbiətlə cəmiyyət arasında münasibətlər, cəmiyyətin təbiətə təsirinin bütün formaları, onun qorunması tədbirləri ilə əlaqədar təşkilatların konkret fəaliyyəti, təbiətdən istifadə edən sahələrin, təbiətdən istifadəçilərin, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Tarixən ƏM-dən istifadənin inkişafı, 1-ci növbədə vacib təbii resursların istifadəsi və mühafizəsi, istehsalı, sonra yaaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə aparılmışdır. Geniş mənada ƏM-dən istifadə dedikdə fəaliyyətin elə sahəsi nəzərdə tutulur ki, orada iqtisadiyyat ilə resurs təminatı, resurslara qənaət, insanlar üçün mühitin qorunması və təbiətin müxtəlifliyinin mühafizəsi öz əksini tapsın.

Sosial-iqtisadi inkişafda təbii faktorların rolunun artması və ƏM-dən istifadəyə kapital qoyuluşunun yüksəlməsi iqtisadi elmlər sistemində yeni bir istiqamətin --- ƏMİ-nin yaranmasına təkan verdi. Bu termin 1970-ci illərdən işlədilməyə başlamışdır.

Ətraf mühitin iqtisadiyyatının inkişafı uzun bir tarixi yol keçmişdir. Lakin bir sıra antik və orta əsr alimlərinin əsərlərində bu elm barəsində informasiya xarakterli məlumatlar verilmişdir. Lakin XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq cəmiyyətlə təbiət arasında baş verən gərginlik qlobal xarakter səviyyəsinə çatmışdır. Ətraf mühitin çirklənməsini ənənəvi yanaşı yeni çirklənmə mənbələrində xüsusi ilə radiaktiv çirklənmə elektromaqnit çirklənmə və s. yaranmışdır. Bu da ekoloji gərginliyi daha da artırmışdır.

2. Ətraf mühitin iqtisadiyyatının predmeti və metodologiyası.

ƏMİ-nin predmetini insanlar ilə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqədə yaranan proseslər, təbiətin gücü və resurslardan istifadə, onların mühafizəsi, bərpası, yeni ekoloji-iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

1.Dialektiv metod. Bu metod ekoloji və iqtisadi proseslərin tədqiqatını vahid müstəvidə öyrənməyi təklif edir. Metodun əsas xüsusiyyəti təcrübə ilə nəzəriyyənin vəhdətindən ibarətdir.

2.Tarixi metod. Bu münasibətlərin tarixinin öyrənilməsi ekoloji-iqtisadi sistemin həm müasir vəziyyətinin, həm də gələcək inkişafının elmi əsaslandırılmış proqnozunun müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

3.Sistemli yanaşma. Bu ƏM öyrənilməsində sistemli yanaşma təbii resursların mənimsənilməsi və istehlakı, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və ya bərpası istiqamətində mürəkkəb prosesləri tədqiq edir.

4.Normativ metod. Burada ekoloji normativlər: TİH, KBH və s. müəyyənləşdirilir.

5.İqtisadi-riyazi modelləşdirmə-i təbiətdən istifadədə xərclərin sərfinin hesablanması, təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi, təbii mühitin çirklənməsindən dəyən iqtisadi zərər və digər ekoloji-iqtisadi parametrlərin müəyyən edilməsində istifadə olunur.

6.Kartoqrafik metod. Bu metodla təbii resursların qiymətləndirilməsi, regionlarda təbii hadisələrin proqnozunun verilməsi, təhlükəli hadisələrin qarşısının alınması üçün təbiəti mühafizə tədbirləri və istehlakı qiymətləndirilir.

7.Kosmik tədqiqatlar metodu. . Yerin süni peykləri, kosmik stansiyalar və yerləşdirilmiş avadanlıqlar vasitəsilə aparılmış kosmik çəkilişlərdə yer haqqında daha geniş məlumatlar, qlobal təbii proseslərin izlənməsi həyata keçirilir.

3. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı fənninin məqsəd və vəzifələri, elmlərarası əlaqəsi.

ƏMİ-nin məqsədi cəmiyyətin təbii resurslarla təminatının məqbulluğu, onlara geniş istifadə şəraitinin yaradılması, təbii mühitin məhsuldarlığının artırılması, bərpa olunmayan təbii ehtiyatların kompleks istifadəsi, itkinin qarşısının alınması, ətraf mühitə texnogen tullantıların atılmasının yeni texnologiyanın tətbiqi ilə azaldılması və əhali sağlamlığına təsirin minimuma endirilməsindən ibarətdir.

ƏMİ fənni müxtəlif miqyaslı və səviyyəli ekoloji-iqtisadi sistem əsasında fəaliyyət göstərir. Ekoloji-iqtisadi sistem dedikdə iqtisadiyyat ilə təbiətin

integrasiyası, təbiətdə baş verən hadisələrlə ictimai istehsalın birgə fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür. Ekoloji-iqtisadi sistemin mühüm göstəricisi-regionallıq və ayrı-ayrı ərazilərin inkişafıdır.

ƏMİ fənni iqtisadi nəzəriyyə və digər iqtisad elmləri, təbiət elmlərindən coğrafiya, biologiya, geologiya, torpaqşünaslıq, meşəçilik, meteorologiya, hidrologiya, landşaftşünaslıq və s. elmlərlə qarşılıqlı əlaqəlidir.

ƏMİ fənninin əsas vəzifəsi təbiətdən istifadənin səmərəliliyi üçün dayanıqlı ekoloji-iqtisadi inkişafın yollarını, təbiətdən istifadənin bazar iqtisadiyyatında təsir, mexanizminin təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətində biliklər sisteminin formalaşdırılmasıdır. ƏMİ vəzifələrində biri də ekoloji-iqtisadi problemlərin öyrənilməsi və onun həlli yolları daxildir.

ƏMİ vəzifələrinin tənzimlənmə mexanizminə aiddir:

- 1.ƏMİ-nin planlaşdırma və proqnozlaşdırma sistemi
- 2.Tİ-nin tənzimlənməsi və idarə olunması, təbii mühitin hüquqi müdafiəsi
- 3.ƏMM-də monotorinq, uçot və nəzarət sistemi
- 4.TM-ə tədbirlərinin maliyyələşmə və kreditləşməsi
- 5.TM tədbirlərinin və Tİ-nin səmərəli iqtisadi stimullaşdırılması.

4. Ətraf mühitin iqtisadiyyatının funksiyaları və onun yerinə yetirilməsinin vəzifələri.

ƏMİ-nin funksiyaları aşağıdakılardır:

- 1.istiqamətləndirici- ekoloji məqsədin müəyyənləşdirilməsi və onun reallaşması yollarının seçilməsi
- 2.koordinasiyaedici- təbii resursla tələbatın balanslaşmış miqdarının təminatı, təbiətdən istifadəçilər və istehsal ilə cəmiyyətin ekoloji maraqların razılaşdırılması
- 3.stimullaşdırıcı- cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində təbiəti mühafizənin aktivləşdirilməsi

Bu funksiyaları yerinə yetirmək üçün ƏMİ aşağıdakı vəzifələri irəli sürür:

- 1.İqtisadiyyatın inkişafında resurs qoruyucu strateji istiqamətin işlənməsi və dövlətin ekoloji siyasəti

2.dövlət tənzimləmə, proqnozlaşdırma sisteminin formalaşması və təbiəti mühafizə tədbirlərinə nəzarət

3.bazar münasibətləri şəraitində ƏM-dən istifadənin təsərrüfat mexanizminin tədqiqi və elmi əsaslandırılması

4.təbiətdən istifadənin idarə edilməsinin təşkilatı məsələlərinin təkmilləşdirilməsi

5.ƏMM-nin iqtisadi mexanizminin işlənilməsi və effektiv təbiətdən istifadədə bazar vasitələrinin tətbiqi

6.istehsal obyektlərində təbiəti mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərində metodiki yanaşmanın və ətraf mühitə təsiri vəziyyətinin nəzəri əsaslandırılması

7.ətraf mühitə təsir edən zərərli təsirlərin azaldılması, təbii resurslardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi, məhsulun kompleks emalı, təkrar istehsalı və s. üçün metodların seçilməsi.

5. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı fənninin tədqiqat metodları və tənzimləmə mexanizmləri.

ƏMİ fənni aşağıdakı metodlardan istifadə edir:

1.Dialektiv metod. Bu metod ekoloji və iqtisadi proseslərin tədqiqatını vahid müstəvidə öyrənməyi təklif edir. Metodun əsas xüsusiyyəti təcrübə ilə nəzəriyyənin vəhdətindən ibarətdir.

2.Tarixi metod. Bu münasibətlərin tarixinin öyrənilməsi ekoloji-iqtisadi sistemin həm müasir vəziyyətinin, həm də gələcək inkişafının elmi əsaslandırılmış proqnozunun müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

3.Sistemli yanaşma. Bu ƏM öyrənilməsində sistemli yanaşma təbii resursların mənimsənilməsi və istehlakı, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və ya bərpası istiqamətində mürəkkəb prosesləri tədqiq edir.

4.Normativ metod. Burada ekoloji normativlər: TİH, KBH və s. müəyyənləşdirilir.

5.İqtisadi-riyazi modelləşdirmə-i təbiətdən istifadədə xərclərin sərfinin hesablanması, təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi, təbii mühitin

çirklənməsindən dəyən iqtisadi zərər və digər ekoloji-iqtisadi parametrlərin müəyyən edilməsində istifadə olunur.

6.Kartoqrafik metod. Bu metodla təbii resursların qiymətləndirilməsi, regionlarda təbii hadisələrin proqnozunun verilməsi, təhlükəli hadisələrin qarşısının alınması üçün təbiəti mühafizə tədbirləri və istehlakı qiymətləndirilir.

7.Kosmik tədqiqatlar metodu. Yerin süni peykləri, kosmik stansiyalar və yerləşdirilmiş avadanlıqlar vasitəsilə aparılmış kosmik çəkilişlərdə yer haqqında daha geniş məlumatlar, global təbii proseslərin izlənməsi həyata keçirilir.

6. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi, tarixi və onun başlıca xüsusiyyətləri.

İnsan və təbiətin əlaqəsi tarixi 3 mərhələyə bölünür.

- **B i r i n c i m ə r h ə l ə** – insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətinin tarixi, alimlərin adlandırdığı kimi 3 mln-dan çox yaşı olan qədim daş əsri və ya paleolit dövrüdür.

- **İ k i n c i m ə r h ə l ə** – yeni daş əsri (neolit), tarixi şərti olaraq 10 min ilə qədər bundan əvvələ qeyd olunur ki, bu zaman əkinçilik, heyvandarlıq təsərrüfatları yaranmış, təsərrüfat formalarına keçilmiş, paleolit ənənələrini istehsal iqtisadiyyatı əvəz etmişdir. Bu keçiddə insanın qidası üçün mənbə olan təbii faktor əsas rol oynamışdır: təbii şərait pisləşmiş, ovçuluğun məhsuldarlığı azalmışdır. İstehsal fəaliyyətin inkişafı insanın təbiətə təsirini gücləndirmişdir. Həmin dövrdə meşələr intensiv qırılmış, müxtəlif irriqasiya sistemləri, kanallar və s. tikilmişdir. Artıq yaşayış məntəqələri, sonra şəhərlər, ticarət mərkəzləri və manufakturalar yaranmağa başladı. Təbii landşaft yeni mənzərə almağa başladı. Bununla belə bir çox minilliklər ərzində cəmiyyətin təbiətə qarşılıqlı təsiri təbii şəraitin xüsusiyyətlərindən asılı olan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı oldu.

- **Ü ç ü n c ü m ə r h ə l ə** – bu dövr XVIII-XIX əsrlərdə sənayedə baş verən inqilablarla emalatxana istehsallarından sənaye istehsalına, əl əməyindən maşınlara keçidi birləşdirir. Bu, cəmiyyətə möhtəşəm məhsuldar qüvvələri yaratmağı öyrətdi. Təbiətdə insanların təsərrüfat fəaliyyətləri nəticəsində dəyişikliklər baş verirdisə, bu ancaq lokal xarakter daşıyırdı. Lakin sənayedə baş vermiş inqilab istehsalın

artım tempini sıçrayışla yüksəltmiş, yeni xammal və enerji mənbələri təsərrüfata cəlb edilmiş, cəmiyyətin təbiətə təsiri xeyli artmışdı.

7. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və onların təbii mühitə təsirinin tənzimlənməsi qanunauyğunluğu.

Ekologiyanın prinsip və qanunauyğunluqları:

- sosial-ekoloji tarazlıq qanunu (mühitə edilən həm təbii, həm də süni təzyiq ilə mühitin bərpası arasında tarazlığın qorunması);
- inkişafın mədəni idarə olunması prinsipi (ekoloji məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, ekstensiv inkişafa məhdudiyyətlərinin qoyulması);
- sosial-iqtisadi əvəzləmənin qaydaları (cəmiyyətin tələbatının əvəz oluna bilən yollarının müəyyən edilməsinin vacibliyi);
- sosial-ekoloji bərpa edilməzlik qanunu – (təkamil hərəkətinin geri dönməsinin mümkünsüzlüyü, mürəkkəbdən daha sadə formaya doğru hərəkət).
- Vernadskinin noosfer qanunu (noosferdə – geosferdə insan şüuru və əməyinin təsiri ilə biosferin dəyişdirilməsi qaçılmazdır, burada «insan-təbiət» sisteminin inkişafında idrak həlledici rol oynayır.

V.İ.Vernadski qeyd etmişdir ki, insan fəaliyyətinin intensiv inkişafı, ümumilikdə güclü geoloji qüvvəyə çevrilmişdir. Bu, biosfer keyfiyyətinin yeni səviyyəyə keçməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə planetdə yaşamış canlı orqanizmlərin bioloji müxtəliflik məskunları pozulmuşdur.

Bu dialektik ziddiyyət insan fəaliyyətinin təsirindən dağılmağa məruz qalmış ətraf mühitin və onun əsasında istehsalın səmərəliliyinə, iqtisadi inkişafın sürətinin artmasına mane ola bilər.

Bununla yanaşı insan bioloji varlıq olaraq öz həyat fəaliyyətində ətraf mühitdə maddələr mübadiləsinə mütamadi olaraq aparmadan yaşaya bilməz. Ona görə də cəmiyyət təbiətin bir hissəsi kimi, onun qanunları əsasında istehsal fəaliyyətini inkişaf etdirməlidir.

Bu qarşılıqlı əlaqənin həyata keçməsinin ümumi müddət vaxtı 3,5 mln ildən az deyildir..

İnsanların bütün həyatı təbii mühitin xüsusiyyətlərindən asılı olduğuna görə qarşılıqlı münasibətlərdə təbii amillər əsas

həlledici rol oynayır. İnsanlar birgə yaşayaraq, ovçuluq, balıqçılıqla məşğul olmuş və təbiətə əsaslı təsir göstərməmişlər. Belə ki, insana ilk sosial cəmiyyəti yaratmaq üçün xeyli zaman tələb olunmuşdur (yüz min illər), bu da ictimai icma quruluşundan müasir tipli insanın formalaşmasına-neoantron yaranmasına imkan vermişdir.

8. Ətraf mühitin iqtisadiyyatında ekoloji-iqtisadi və sosiekoloji prinsiplər.

Sənaye istehsalının artması ətraf mühit imkanlarını insanların maraqları naminə dəyişdirmiş, eləcə də ekoloji balans pozulmuşdu. Bir çox ölkələrdə, xüsusilə iri sənaye rayonlarında cəmiyyət ilə təbiət arasındakı münasibətlər böhran xarakteri almışdı.

Bu tendensiya XX əsrin ikinci yarısında insanın həyatına və dünyanın bütün regionlarına sirayət edən elmi-texniki inqilabın başlanması ilə daha da gücləndi (ETİ).

Ətraf mühitə texnogen təsirlər öz miqyasına görə bir çox təbii proseslərlə müqayisə olunmaz səviyyəyə çatmış, eləcə də insan fəaliyyəti biosferdə maddələr dövrəni və enerji prosesinin mübadiləsinin pozulmasına şərait yaratmışdır.

Ətraf mühit keyfiyyətinin kəskin pisləşməsi, bununla əlaqədar yaranan iqtisadi çətinliklər təbiətin mühafizəsinin yeni konsepsiyasının yaranmasına və hakim olan **«frontal iqtisadiyyat»ın konsepsiyasının** dəyişməsinə gətirib çıxartdı. Təbiətdən istifadənin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə **aparıcı prinsipi ekoloji iqtisadi prinsipdir** ki, burada təsərrüfatın fəaliyyət effektivliyinin meyarı, minimum xərc qoyulmaqla maksimum iqtisadi nəticələrə və təbii mühitin minimum pozulmasına nail olmaqdır. Bu prinsipin reallaşmasında, yenə də iqtisadi maraqlar birinci plana keçir, çünki təbii mühitin pozulmasının «minimum» anlayışı dəqiq olmayan, tez-tez izaha ehtiyacı olan və qısa müddətdə iqtisadi gəlir arzusunu

yerinə yetirə bilən marağı yaradır. Buna baxmayaraq, bu prinsipin praktik tətbiqi təbii mühitin inkişaf etməklə olan pozulmalarını müəyyən dərəcədə ləngidə bilir. .

Bununla yanaşı sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə təbiəti mühafizə tədbirlərinin aparılması müəyyən ekoloji stabilliyə nail olmağa imkan vermişdir. Lakin bu ətraf mühitin vəziyyətinin köklü dəyişikliyi deyildir, çünki təbiətdən **istifadənin ekoloji-iqtisadi konsepsiyası**, iqtisadiyyatın inkişafında təbii sistemin fəaliyyət qanunauyğunluqlarının əsaslanmış səviyyəsinin nəzərə alınmasını təhmin edir. «Frontal iqtisadiyyat» konsepsiyası kimi **təbiəti n mühafizəsi** konsepsiyası da insan fəaliyyətinin mərkəzində durur, hansı ki, təbiətin mühafizə fəaliyyətinə qaçılmaz proses kimi baxılır, çünki ətraf mühitin pozulması həm insana, həm də iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir.

Təbiətdən istifadə, ekosistem və onu təşkil edən sahələrin dinamik tarazlığın saxlaya bilən, maksimum iqtisadi effekt qazanan **yeni sosioekoloji prinsipə** əsaslanmalıdır. Bu prinsipin tətbiqi təbiətdən istifadədə təbiətin passiv mübadiləsindən aktiv səmərəli mühafizəyə, təbii resurslardan səmərəli istifadəyə, insanın yaşama, məskun mühitinin optimallaşdırılmasına imkan verir. Sosial-iqtisadi inkişaf, mütləq şəkildə ətraf mühitin keyfiyyətinin saxlanılmasına və bərpa olunmasına xidmət etməlidir.

1980-ci illərin ortalarında mövcud təbiəti mühafizə konsepsiyası təbii sistemin yüklənməsi ilə ictimai inkişafın sərhəddində yeni ekoloji məhdudiyyət konsepsiyası yaratmışdır. Bu konsepsiyanın yaranmasına ətraf mühit haqqında BMT-nin Beynəlxalq komissiyasının tapşırıqlarına əsaslanan «Bizim ümumi gələcəyimiz» (1987) məzərəsi və Q.X.Brundlandın rəhbərliyi ilə Ətraf mühitin qorunması və inkişafının Beynəlxalq Komissiyası (ƏMQ və İBK)-in inkişafı təsir göstərmişdir. Məruzələrdə ətraf mühitin mühafizəsinin uzunmüddətli stratejiyası təklif olunmuşdur ki, bu da uzun dövr ərzində təbiətin mühafizə stratejiyasının, dünya iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının və təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatının problemlərinin həllinin üsul və vasitələrini müəyyən edir.

9. Ekoloji məhdudiyyət konsepsiyası, onun əhəmiyyəti və nəticələri.

Dayanıqlı inkişaf anlayışının əsasını təşkil edən iqtisadi qərarların qəbul edilməsində uzunmüddətli ekoloji problemlərin nəzərə alınması vacibdir. Burada əsas vəzifə ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr və onların aradan qaldırılması üçün yolların axtarılmasına yönəlməlidir. **Təbiətdən istifadənin konsepsiyası**, resurslara qənaət olunması ilə iqtisadi artımın konsepsiyasına əsaslanmalıdır. Ekoloji nəticələrin gələcək nəsillər üçün minimuma endirilməsində mövcud problemlərin həlli naminə təbii zənginliklərdən israfçılıqla istifadə etmək olmaz.

Beləliklə, ekoloji məhdudiyyət problemi indiki və gələcək nəslin tələbatı arasında kompromis əsaslarla, hər hansı dövlətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını işləməklə həyata keçirilməlidir.

Rio-de-Janeyroda «Rio Deklarasiyası», «XX əsrin gündəlik məsələsi», (1992) BMT-nin konfransında ətraf mühit və onun inkişafına aid qəbul olunmuş sənədlərdə, hər hansı təsərrüfat sahəsinin ekoloji təhlükəsizliyi, təbiət və cəmiyyətin birgə harmonik inkişafı qeyd olunmuşdur.

Rio-de-Janeyroda BMT-nin ətraf mühit və inkişafı Konfransı, Qahirədə əhali yerləşməsinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans (1994) bir daha sosial-iqtisadi, qemoqrafik və ətraf mühitin inkişafının ayrılmaz əlaqələrini sübut etdi.

Beləliklə, hər hansı dövlət, bir qayda olaraq, ekoloji-iqtisadi inkişafın üç mərhələsini keçir: 1) frontal iqtisadiyyat; 2) təbiəti mühafizə nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın inkişafı; 3) ekoloji məhdudiyyətlərin nəzərə alınması (qayıqlı inkişaf). Hər bir mərhələ təbiətdən istifadənin özünəməxsus prinsiplərinə – iqtisadi, ekoloji-iqtisadi və sosial-ekoloji, prinsiplərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən prinsiplərin reallaşdırılması müxtəlif ölkələrdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi amillərdən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir

10. Maddi istehsal sahələrinin inkişafının ətraf mühitə təsiri və sağlamlaşdırma yolları.

İstehsalın təbii mühitə təsiri maddələr mübadiləsi, təbii komponentlərə enerji və ya informasiya ilə yaranır ki, bunun da nəticəsində mühitin vəziyyətində yol verilə bilən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri (pozulma və ya çirklənmə) əmələ

gəlir. Neqativ ekoloji nəticələr çox vaxt maddi istehsal sahələri və sahələrarası komplekslərin fəaliyyətində özünü göstərir.

Energetika – ətraf mühitə çoxamilli təsirlər göstərir – atmosferə qaz şəklində tullantılar, su hövzələrinə çirkli sular axıdılır, sudan böyük həcmdə istifadə olunur, landşaftda dəyişikliklər yaranır, neqativ qeoloji proseslər inkişaf edir. Su-elektrik stansiyaları da təbiətə müəyyən qədər bərpa olunmayan ziyanlar vurur, belə ki, inşa olunan su anbarlarının altında xeyli torpaq sahələri, yaşayış məntəqələri, məhsuldar əkin sahələri, otlaqlar və meşə zonaları qalır. Çöl zonasında su anbarlarının yara-dılması torpaqların bataqlıqlaşması, torpaq fondunun itirilməsi, sahil yamaclarının dağılması və s. hadisələrli ilə nəticələnir.

Neft və neft emalı sənayesi – hər şeydən əvvəl hava hövzəsinə əsaslı sürətdə mənfi təsir göstərir. Neft emalından hava hövzəsinə karbohidrogen, kükürd dioksid, karbon oksidi və azot atılır. Neft emalı sənayesi mərkəzlərində əsas fondların çox işlədilməsi, köhnəlmiş texnologiyadan istifadə olunması havanın çirklənməsini artırır, istehsal tullantılarının azaldılmasına mane olur.

Neft hasilatı rayonlarında neqativ ekoloji vəziyyət yer səthinin çökməsini artırır və nəticədə böyük həcmdə neftin çıxarılmasında laylararası təzyiqin azalması müşahidə olunur (Bakı və Qərbi Sibirin bir neçə neft mədənləri kimi). Ətraf mühitə axıdılmış neft və borularda qəzalar nəticəsində minerallaşmış çirkab sular vasitəsilə ciddi ziyan dəyir

Qaz sənayəsindən – atmosferə karbon oksidi (bütün sahələrdən atılan tullantıların 28%-i), karbon (24%), uçan üzvü birləşmələr (19%), azot oksidi (6%), kükürd dioksid (5%) atılır. Daimi donuşluq zonalarında qaz hasilatı təbii landşaftın dağılması ilə yanaşı kriogen prosesləri – termokarstı, qabarmanı və soliflyuksiyanı yaradır. Neft və qaz hasilatı sahələri təbii-resurs potensialını üzvü mineral xammalların azalması nəticəsində məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir.

Kömür sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti, böyük həcmli suxurların yerdəyişməsi, geniş ərazilərdə səth, qrunut və yeraltı suların rejiminin dəyişməsi, torpağın strukturunun və məhsuldarlığının pozulması, kimyəvi proseslərin aktivləşməsi, nəhayət, mikroiqlimin dəyişilməsinə şərait yaradır. Praktiki olaraq mədən

işləri torpaq resurslarının, o cümlədən əkilən torpaqların, meşə sahələrinin itirilməsinə səbəb olur.

Qara metallurgiya şəhərlərin hava hövzəsini karbon oksidi (67,5 %), bərk tullantılar (15,5%), kükürd anhidridi (10%-dən çox), azot oksidləri (5,5%) ilə çirkləndirir. Metallurgiya kombinatlarının yerləşdiyi ərazilərdə kükürd-karbon birləşmələrinin orta illik miqdarı 5 PDK, benzapiren isə 13 PDK-dan artıq olur.

11. Təbii şərait və təbii resurs anlayışları, onların təsnifatı.

Təbii mühit insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təbii bazasıdır. İnsanın bütün istehsal fəaliyyəti təbiətin dəyişdirilməsi prosesi kimi təqdim olunur. Cəmiyyətin tələbatı nöqteyi-nəzərindən təbiət şərti olaraq iki qrupa bölünə bilər: maddi istehsalda və qeyri-maddi xidmətdə bilavasitə iştirak edən (təbii resurslar) və qalanlar (təbii şəraitə aid olanlar).

Təbii şərait – təbiətin elementləri olub, istehsal prosesində bilavasitə istifadə olunmur, lakin insanların həyat fəaliyyətinə təsir göstərir. Təbii şəraitdən ən çox asılı olan sahələr kənd təsərrüfatı, hasilat sənayesi, nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələri, rekreasiya fəaliyyəti və s.-dir. Təbii şərait insanların təsərrüfat fəaliyyətinə ya əlverişli (optimal temperatur rejimi, havanın rütubətliliyi və i.a.) və ya neqativ təsirlər göstərir. Yüksək dağlıq relyef, sərt iqlim, daimi donuşluq, bataqlıq, səhralar ərazilərin təsərrüfat öbaxımından mənimsənilməsini çətinləşdirir.

Təbii resurslar – təbiətin varlı və güclü hissəsidir ki, bu da məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi xammal və enerji bazası qismində həm istehlak predmeti (içməli su, yabanı bitkilər, ov heyvanları, balıq və s.), həm də istehsal vasitəsi (əmək vasitəsi və cismi) kimi çıxış edir. Resurslar, insanların təbiətə təsiri ilə şəxsi istehlaka çevrilir ki, bu da əmək vasitəsi adlanır. Əmək vasitəsi kimi torpaq, yer, ərazi kimi çıxış edir, çünki burada faydalı qazıntılar, təbii xüsusiyyət və enerjidaşıyıcı olan əmək prosesi baş verir. Əmək vasitəsinə, həmçinin, küləyin, hündürlükdən axan suyun, qabarma və çəkilmənin gücü, kimyəvi, biokimyəvi reaksiyalar və s. aid edilir. Əmək vasitələri təbii xammallar olmaqla, istehsal prosesində emala tabe olaraq öz formasını dəyişir. İnsanlar

təbiətdə böyük miqdarda əmək vasitələrinə hazır vəziyyətdə rast gəlirlər (faydalı qazıntı yataqları, təbii meşələr, daxili su hövzələrində, dəniz və okeanlarda balıq resursları və s.).

Təbii resursların maddi tərkibi tarixən insan cəmiyyətinin biliyi və məhsuldar qüvvələrin inkişafının əldə edilmiş səviyyəsindən asılı olmuşdur. XVII əsrdə insanlar 30 kimyəvi elementdən, XIX əsrdə 50, XX əsrin əvvəllərində isə artıq 60-a qədərindən istifadə etmişlər. Hal-hazırda təsərrüfata 90-dan çox kimyəvi element cəlb edilmişdir ki, bu da insana məlum olan maddələrin böyük hissəsidir. İctimai istehsalın ilkin mərhələlərində inkişaf, əsas etibarilə, bioloji resurslara (yabanı bitkilərə, əkinçiliyə, heyvandarlığa), sonralar mineral resurslara, o cümlədən əvvəlcə metal mənşəli xammallara, ardınca üzvi (kömür, neft), nəhayət, kimyəvi (fosforit, apatit və s.) resurslara əsaslanmışdır. İqtisadiyyatda daha çox nəzəri cəlb edən enerji mənbələri – su enerjisi, o cümlədən qabarma, çəkilmələr, günəş, külək, yeraltı suların istiliyi və nəhayət, nüvə enerjisi olmuşdur. Təbii resursların öyrənilməsində elmi təsnifatın mühüm əhəmiyyəti vardır, belə ki, vasitələrin, obyektlərin və təbii mühitin hadisələrinin qruplara bölünməsi funksional əhəmiyyət göstəricisidir.

12. Təbii resursların iqtisadi-maddi, xidmət və ticarət (bazar) təsnifatı.

Təbii resursların təsnifatı təbiətin məlum komponentlərinə əsaslanaraq onların mənşəyinə (genezis) görə aparıla bilər. Bu təbii təsnifat adlanır. Xüsusiyyətlərinə görə təbii resurslar aşağıdakı qruplara ayrılır: mineral resurslar (faydalı qazıntılar), su, torpaq, bioloji resurslar (bitki və heyvani mənşəli) və s. Hər qrup daha kiçik sahələrə də bölünə bilər.

Təbii resursların ehtiyatlarının məhdudiyyətlik problemi ilə əlaqədar, tükənən və bərpa olunma göstəriciləri əsasında aparılan təsnifatın da əhəmiyyəti böyükdür və bu, həmçinin ekoloji təsnifat adlanır. Bu baxımdan, resurslar tükənməyən (günəş enerjisi, külək, axan sular, yerin daxili istiliyi və s.) və tükənənlərə bölünür. Tükənən təbii resurslar, öz növbəsində, bərpa olunanlara (torpaq, su, bitki, heyvan) və bərpaolunmayanlara (mineral sərvətlər) ayrılır. Baxmayaraq ki, resursların əsas istiqaməti insan cəmiyyətinin tələbatını ödəmək olsa da, onların təsərrüfat təsnifatı (iqtisadi) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsasında xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində resurslardan artıqlaması ilə istifadə olunması durur. Bu xüsusiyyətlərinə görə onlar iki qrupa ayrılır: – **maddi istehsal resursları və xidmət sahələrinin resursları. Maddi istehsal resursları özündə aşağıdakıları birləşdirir:**

a) sənaye əhəmiyyətli – yanacaq, energetika, metal filizləri, aqrokimyəvi, su, meşə xammalları və s;

b) kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli – torpaq, suvarma üçün su, iqlim resursları və s.;

c) tikinti əhəmiyyətli – mineral tikinti materialları, su, oduncaq və s.

Xidmət sahələri resursları da öz növbəsində, aşağıdakı qruplara bölünür:

a) birbaşa istehlak olunan (içməli su, yabanı bitkilər, ov heyvanları və s.);

b) dolayısı ilə istifadə olunan (istirahət və müalicə üçün iqlim resursları, rekreasiya və idman məqsədilə su hövzələri, meşələr, estetik landşaft resursları və s.).

Resursların təsnifatında təsərrüfat üçün digər mühüm göstəricilərindən biri, onların bir və ya çoxməqsədli istifadəsidir. Resursların *birməqsədli istifadəsinə*, mineral-xammal, yanacaq-enerji ehtiyatları aiddir, çünki onlardan konkret növ sənaye xammalı, yanacaq, istilik və elektrik enerjisi alınır; resursların çoxməqsədli istifadəsinə isə – torpaq, meşə, su resursları aid edilir, çünki onlardan istifadə vasitəsi və istiqaməti müxtəlifdir. Elmi-texniki inşafın nəaliyyətlərinin genişlənməsi təbii resursların istifadəsinin çoxməqsədli, kompleks istiqamətini genişləndirmişdir.

Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində təbii resursların təsnifatı, **həmçinin ticarət predmeti kimi əhəmiyyət kəsb edir –bölünür:**

- strateji əhəmiyyətli resurslar – onların ticarəti dövlətin bazar təsnifatı adı ilə müvafiq olaraq aşağıdakı qruplara təhlükəsizlik maraqlarına uyğun olduğundan ciddi məhdudiyyətlə aparılmalıdır (məsələn, uran filizi və digər təbii radioaktiv komponentlər);

- ixrac əhəmiyyətli resurslar – əsas valyuta gəlirini təmin edir (Rusiyada neft, meşə materialı, qızıl, almaz, Belarusda kalium duzu və s.)

- daxili bazar resursları – daha geniş yayılmış resurslardır (məsələn, mineral tikinti xammalları və s.).

Müxtəlif təsnifatlardan istifadə, resursların qrup şəklində formalaşmasının qanunauyğunluqlarını, onların genetik xüsusiyyətlərini, təsərrüfatda istifadə imkanlarını müəyyənləşdirməyə, eləcə də təbii-resurs potensialının öyrənilməsinin vəziyyəti barədə nəticə çıxarmağa, onlardan səmərəli istifadə olunması və mühafizə edilməsinin istiqamətlərini təyin etməyə şərait yaradır

Təbii-resurs potensialı dedikdə, regionun təbii resurslarının məcmuu başa düşülür ki, o da elmi-texniki tendensiya nəzərə alınmaqla təsərrüfatda istifadə olunur və ya oluna bilər. Təbii-resurs potensialının böyüklüyü ayrı-ayrı təbii resurs potensiallarının cəmidir (mineral, su, meşə, torpaq və s.) və bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan ən başlıcası regionda mövud olan təbii resursların miqdarı (istehsal prosesinə cəlb olunmuş və istifadə edilə bilən təbii resurslar nə qədər çox olarsa, deməli təbii-resurs potensialı bir o qədər çoxdur), onların kəmiyyət və keyfiyyət səciyyəsi (ehtiyatların çoxluğu, faydalı tərkibi, suxurların möhkəmliyi və s.), təbii resursların hər hansı növündən kompleks istifadənin mümkünlüyüdür.

13. Su ehtiyatları, onlardan səmərəli istifadə və mühafizə yolları.

Su resursları. Su coğrafi təbəqədə ən geniş yayılmış komponent olsa da, onun cəmi 3%-i (daha dəqiq 2,53%) içmək üçün yararlı şirin sudur. Şirin su ehtiyatının əksər hissəsi istifadə üçün əlçatmaz buzlaqlardadır (Antarktida,

Qrenlandiya). Çaylarda toplanan içməli su qeyri-bərabər paylanmışdır. Əhalinin daha çox məskunlaşdığı kənd təsərrüfatı və sənaye bölgələrində şirin su ehtiyatının 40%-dən azı yerləşir. Qurunun 1/3-ni tutan arid zonalar içməli sudan daha çox korluq çəkirlər. Soyuq şimal və rütubətli ekvatorial ərazilərdə isə su istifadə olunmadan okeana axır. Hesablamalara görə yer kürəsinin ümumi su ehtiyatı 1386 mln. km³-dir. Şirin səth sularının həcmi 35 mln. km³ həcmində qiymətləndirilir. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə su ilə təmin olunmada kəskin və mühüm sosial-iqtisadi problemlər vardır. İndi əsrin əvvəlinə nisbətən sənaye və kənd təsərrüfatında daha çox su işlədilir. Suyun tükənməyən sərvətlərə aid edilməsinə baxmayaraq o, dünyada qeyri-bərabər paylanmışdır. İstehlakçının suya tələbatının göstəricilərini də müəyyənləşdirmək çox vacib məsələdir. Dünyada suyun əsas istehlakçısı kənd təsərrüfatı olmuş və yenə də qalmaqdadır (70%). İkinci yeri sənaye (20%), üçüncü yeri məişət təsərrüfatı (10%) tutur.

Təbii suların əsas çirkləndirici göstəriciləri aşağıdakılardır:

- Oksigenin biokimyəvi sərfi göstəricisi. Göstərici çox olduqda çirkləndirici maddələr də daha çox olur və suyun keyfiyyəti bir o qədər pisləşir.
- Suda mikroorqanizmlərin olması. Onun göstəricisi bağırsaq bakteriyaları (kalititr) miqdarıdır.
- Suda ammoniakın, nitratların, nitritlərin, neft və neft məhsullarının, fenolun, sintetik səthi-aktiv maddələrin, ağır metalların miqdarı və s.

Rio-de-Janeyrada (iyun, 1991) BMT-nin konfransında əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə təmin olunması problemi bəşəriyyətin dayanıqlı inkişaf strategiyasında hakim mövqe təyin olundu. Təbiətin mühafizəsi strategiyasında qeyd edilir ki, planetar miqyasda bəşəriyyətin sağlamlığı istifadə olunan şirin suyun keyfiyyətindən asılıdır.

Su problemin həlli yolları:

- sudan qənaətlə istifadə, çirkab (işlənmiş) suların su hövzələrinə axıdılmasının qarşısının alınması;

- dəniz suyunun şirənləşdirilməsi (Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Küveyt, Bəhreyn, Türkmənistan, Qazaxıstan, Yaponiya, Avstraliya İttifaqı və s.);
- çay sularının bir bölgədən digərinə yönəldilməsi;
- aysberqlərdən istifadə edilməsi;
- su anbarlarının tikilməsi;
- sənaye və energetikada qapalı su dövriyyəsinin yaradılması və s.

İnsanın gündəlik su tələbatı minimum 2 litrdır. Sənaye və məişət tələbatı daxil olmaqla İEO-də sutkalıq su istehlakı 200-300 (iri şəhərlərdə 400-500) litrdır.

14. Torpaq ehtiyatları, onlardan istifadənin müasir vəziyyəti və mühafizə tədbirləri.

Torpaq resursları (fondu) təqribən Yer kürəsinin quru hissəsinin sahəsinə bərabərdir. Torpaq fondunun yalnız 1/3 hissəsi kənd təsərrüfatına yararlıdır. Bəçirilən torpaq sahələri isə ümumi torpaq fondunun 11%-ni təşkil edir və əsasən, meşə, meşə-çöl, çöl zonalarında yerləşir. Otlaq və çəmənliklər ümumi torpaq fondunun 24%-ni, meşə və kolluqlar, az yararlı və yararsız sahələr isə yerdə qalanını təşkil edir

Dünya torpaq fondunun ümumi sahəsi 149 mln. km² və ya 14,9 mlrd. hektardır. Antraktida və Qrenlandiya sahələrini nəzərə almasaq bu 135 mln.kv km və ya 13,5 mlrd.hektara çatır. Torpaq fondunun strukturu bir o qədər də əlverişli deyildir. Torpaq resurslarını mənimsəyən və ondan istifadə edən insanlar planetimizin torpaq fondunun strukturuna təsir etmiş, onu tədricən dəyişmişlər. Bu, ilk növbədə əkilən torpaqların genişlənməsi, otlaq və meşə sahələrinin sıxışdırılması ilə izah olunur. Yaşayış məntəqləri, sənaye və nəqliyyatın altında olan torpaqlar həm dünya üzrə və həm də regionlar üzrə 1-2% arasında tərəddüd edir. Təkcə Xarici Avropa və Şimali Amerikada bu göstərici bir qədər yüksəkdir.Dünya torpaq fondunun başlıca problemi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların deqradasiyasıdır. Torpaqların deqradasiyasına onların eroziyası, çirklənməsi, məhsuldarlığın azalması, şoranlaşma, bataqlaşma, yaşayış məntəqələri və s. aid edilir. Bəzi hesablamalara görə bəşəriyyət artıq buna görə 2 mlrd.hektar məhsuldar torpaq sahəsinə itirmişdir. Təkcə eroziya səbəbindən nəinki geridə qalmış, hətta geniş torpaqlara malik iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə 607 mln.ha kənd təsərrüfatı torpaqları dövriyyədən çıxmışdır. Şoranlaşma və

bataqlaşma səbəbindən isə hər il 15 mln.ha torpaqlar yararsız vəziyyətə düşür.Dünyanın quru hissəsinin 55%-nin mənimsənilməsinə baxmayaraq torpaq resurslarının çatışmazlığı hər yerdə nəzərə çarpır. Torpaq çatışmazlığının aradan qaldırılmasının ən münasib yolu yeni ərazilərin mənimsənilməsidir.Mənimsənilməsi çox da xərc tələb etməyən torpaq ehtiyatları dünyanın quru hissəsinin təxminən 6%-ni, mənimsənilməsi olduqca böyük vəsait tələb edən sahələr isə 25% təşkil edir.

Səhralaşma ekoloji problem kimi Yer kürəsində hələ insan cəmiyyətinin formalaşdığı dövrdən əvvəl də mövcud olmuşdur. Hal-hazırda dünyanın 1/3-ni tutan arid qurşaqlarda 8 mln. km² sahəni səhralar tutur..Hazırda da məhsuldar torpaqların səhralara çevrilməsi prosesi davam edir. Səhralaşmanın davam etməsinin başlıca amillərindən biri insan fəaliyyətidir. Antropogen təsirə birinci növbədə meşələrin qırılması, torpaqlardan düzgün istifadə edilməməsi, heyvandarlıqda torpaqlardan səmərəsiz istifadə olunması və s. daxildir.Alimlər hesablamışlar ki, antropogen təsirdən yaranmış səhralar 9 mln. km²-ə (900 mln. ha) çatmış və planetin torpaq fondunun 6,7%-ni təşkil edir.

15. Mineral-xammal ehtiyatları, onlardan istifadənin ekoloji qiymətləndirilməsi.

Mineral ehtiyatların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi, faydalı qazıntıların ehtiyatı ilə ifadə olunur (aşkar və kəşf olunmuş). Mineral xammalın kəşf olunmuş miqdarı çıxarılan faydalı qazıntının ölçüsündən, kəşf olunma dərəcəsiindən, eyni zamanda yer qabığı haqqında geoloji biliklərin inkişafından və onun müxtəlif hissələrində faydalı qazıntıların toplanmasının mümkünlüyündən asılı olaraq dəyişir. Geoloji kəşfiyyatın məlumatları faydalı qazıntıların həcmiini hesablamağa, həcmi sıxlığa vurduqda isə faydalı qazıntı ehtiyatlarının çəkisini müəyyən etməyə imkan verir. Maye və qaz halında olan faydalı qazıntıların ehtiyatını hesabləyarkən həcm metodundan savayı, buruqlarda axınlar üzrə hesablanma metodundan istifadə olunur.

Faydalı qazıntı ehtiyatları xalq təsərrüfatında istifadə üçün yararlılığına görə də müvazinət və müvazinətləşdirilən olmaqla iki yerə ayrılır. Müvazinətli olanlara texnika və iqtisadiyyatın müasir səviyyəsində istifadə olunması məqsəduyğun hesab olunan ehtiyatlar daxildir; müvazinətləşdirilənlərə mövcud texnika vasitəsilə səmərəli istifadəsi mümkün olmayan ehtiyatlar daxildir. Həmçinin, proqnoz qrupu da mövcuddur ki, buraya təxmini qiymətləndirilmiş geoloji ehtiyatlar daxildir.

Faydalı qazıntıların iqtisadi qiymətləndirilməsi, başqa təbii ehtiyat növlərində olduğu kimi diferensial rentanın hesablanmasına əsaslanır və burada o, diferensial

dağ rentası adını alır. Əsas qiymətləndirmə göstəricisi, təbii ehtiyatların istismar qiymətinin göstəricisi hesab olunur. O, həmin ehtiyat növünün xalq təsərrüfatına gətirdiyi mümkün iqtisadi səmərəliliyin pulla ifadə olunmasını özündə birləşdirir. Təbii ehtiyatların istismar qiyməti ehtiyatdan alınmış məhsulun pulla ifadə edilən qiyməti ilə, onun çıxarılması və emalına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən olunur.

16. Bioloji resurslar və onların mühafizəsi.

Bioloji ehtiyatdan hazırda dünyada 500 mindən çox bitki növü, o cümlədən 30 mindən artıq ağac və kol növləri məlumdur. Bitki resurslarının arasında *meşələrin* böyük əhəmiyyəti var. Meşələr bərpa olunan resurslardır. 385 mlrd. oduncaq ehtiyatından minlərlə müxtəlif adda məmulatlar istehsal edilir. Dünyanın meşə sahəsi iki qurşaqda: şimal və cənub qurşaqlarında yerləşir. Şimal meşə qurşağının sahəsi təxminən 2 mlrd.ha-dır Cənub meşə qurşağının da sahəsi 2 mlrd.ha təşkil edir və onun 97%-i enliyarpaqlı meşələrdir. Sahənin təxminən yarısını yüksək sıxlığa malik meşələr tutur Bu meşələrdə 5000 növə qədər ağac və 20000-ə qədər bitki növü müəyyənləşdirilmişdir. Bununla bərabər son 20 ildə tropik meşələrə böyük ziyan vurulmuşdur. *Birincisi*, şəhər və nəqliyyat ehtiyatları üçün həmin torpaqların təmizlənilib, yararlı vəziyyətə gətirilməsi, *ikinci* oduncaqların yanacaq kimi işlədilməsidir. *Üçüncü* səbəb – Asiya, Afrika və Latın Amerikasının tropik ölkələrində xammalın kağız-sellüloz sənayesinin inkişafı üçün Yaponiya, Qərbi Avropa və ABŞ-a ixrac edilməsidir. Hazırda yer səthinin 1/3 hissəsini meşəliklər tutmuşdur. Əvvəllər bu 75 mlrd. ha-dan az olmamışdır. Hələlik antropogen təsirə az məruz qalan meşə sahəsinə Rusiyada, Kanadada, Amazonkada təsadüf edilir və bu cəmi 15 mlrd.ha hesablanır. Xatırlatmaq lazımdır ki, Yer kürəsinin malik olduğu floranın (500000) və faunanın (1500000) yarından çoxu əsas oksigen mənbəyi olan bu meşələrin payına düşdüyündən tropik meşələrin belə istifadəsi Qlobal Ekoloji sistemin deqredasiyasından fikir söyləməyə imkan verir. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar (YUNEP, “Qrinpis”) tropik ölkələrin borclarının bir hissəsini ödəməklə meşələrin qırılmasının qarşısını almağa çalışır. Avropada “turşulu yağlarla” meşələrin quruması (AFR, İsveçrə, İngiltərə, Avstriya) baş verir. Meşə bərpa olunan resurs olduğuna görə onun

sahəsini artırmaq və yeni meşələr salmaq mümkündür. Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ və s. ölkələrdə süni meşələr yaradılır.

17. Təbii resurs potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsini mahiyyəti və əsas məsələləri.

Təbii resursların qiymətləndirilməsi müasir elmdə ən çətin və mübahisəli problemdir. Hər bir konkret təsərrüfat subyekti üçün ekoloji xərclər-sərfəli deyil və yaxud məşhur amerikalı tədqiqatçı B. Kommonerin yazdığı kimi «Ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, nəticəsiz bir oyundur». Bazar iqtisadiyyatında təbiətdən istifadə etmənin əsasını, təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi təşkil etməlidir. Beləliklə, fəaliyyətdə olan müəssisənin təbii resurslardan qeyri-səmərəli istifadə etməsi, onların işlərində istehsal xərclərinin artmasına gətirəcək, gəlirlərini azaldacaq və nəticədə bu özünü istehlak fondlarında göstərəcəkdir.

Təbii resursların qiymətləndirməsinin nəzəri və tətbiqi tədqiqatlarına yaxın bir müddətdə – 3 – 3,5 on il bundan qabaq diqqət yetirilməyə başlanıb. İlk əvvəl təbii resursların natural göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasının əvəzinə (ehtiyatların həcmi, məhsuldarlıq və s.) bal sistemli qiymətlənmə gəldi onu həmçinin texnoloji, yaxud istehsal adlandırdılar.

Qeyd edək ki, **iqtisadi qiymətlənmə tarixi kateqoriyadır**. Bunun tarixiliyi istehsal qüvvəsinin inkişafından, texnika və texnologiyanın yeniləşməsindən əmək məhsuldarlığından, resursların istifadə effektivindən asılıdır.

İqtisadi qiymətlənmənin **əsas məsələlərindən** biri təbii sərvətlərin təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxarılması cəmiyyətə dəyən maddi ziyanın müəyyənləşdirməsidir: (su anbarlarının tikintisindən torpaqların su basmasından dəyən ziyan, tikintiyə ayrılmış torpaqların qiymətləndirilməsi). Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətlənməsi labüddür və təbiəti mühafizə tədbirlərinin effektivliyini nəzərə almaqla, həmin tədbirlərə sərf olunan xərcləri vuralan ziyanların aradan qaldırılması ilə müqayisə edərək müəyyənləşdirmək olar. İqtisadi qiymətləndirilmə təbiətdən istifadənin ödənişliliyi əsasında müəyyənləşir.

18. Təbii resurs potensialının iqtisadi qiymətləndirilmə istiqamətləri.

Dövlət siyasəti səviyyəsində təbii resurslarının iqtisadi qiymətləndirilməsi **aşağıdakı istiqamətdə olur**:

- Təbiətdən istifadə olunmanın ödənişli olması (vergiqoyma);
- Təbii-resurs potensialının tükənməsindən təbiətə vurulan iqtisadi ziyanın kompensasiya xərclərinin müəyyənləşdirilməsi;
- milli sərvətlərin strukturu və həcmi müəyyənləşdirmək;
- təbiətdən istifadə obyektlərinin sığortalanması üçün hesabat parametrlərinin xarakteristikası.

Bu istiqamətləri realizə etmək təbii-resurs qanunvericiliyinin təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi və renta vergiqoyma hissəsinə dəyişiklik etmək tələbi qoyur.

Təbii resurslarının iqtisadi qiymətlənməsinin informasiya məlumat bazasını, təbii resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən,

məlumatları sistemləşdirən, **resursların kadastr** xidməti təşkil edir. Təbii resurslarının yerləşməsi və istifadə edilməsi hüququndan asılı olmayaraq təbiətdən istifadənin idarə etməsi hər bir inzibati – ərazi yaranma sərhədlərində təbii resurslarının kəmiyyəti, keyfiyyəti və müxtəlif növlərinin iqtisadi qiymətlənməsi tam informasiyasız mümkün deyil. Təbii resurslarını qeydə almanın sistemi ənənəvi dəqiqlikdən kənardır: əldə olan kadastr məlumatı bütün təbii obyekt və resurslarını əhatə etmir; Ərazinin təbii resurs potensialından səmərəli istifadə etməyin qeydiyyatının vacibliyi; bir çox kadastr göstəricilərinin olmaması, müəyyən ərazidə istifadə olunan ehtiyata səmərəli ekoloji-iqtisadi qiymət verməyə imkan vermir və s.

19. Təbii resursların kompleks ərazi kadastrı və onun əhəmiyyəti.

Lakin göstərilən çatışmazlıqlar resurs kadastrının informasiya bankı sistemində yeni informasiya sisteminin yaranmaqda olan rolunu azaltmır, hansılar ki, ərazi aspektində səmərəli təbiətdən istifadə idarəciliyinin rolunu artırmağa cavab verməlidir. Belə sistemin əsasını təbii resursların kompleks ərazi kadastrı (TRKƏK) ola bilər ki, bunlar da özlərində ərazi-təşkilatı məlumatlar bankı yaradıb, konkret ərazinin təbii resurs potensialından və regionun iqtisadi vəziyyətindən xəbər versin.

TRKƏK-ə daxildir:

- təbii resursların kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi;
- resursların yerləşmələri haqqında məlumat, status və mülk subyektləri, təbii resursların istifadəsi və yerləşməsi;
- regionun ekoloji vəziyyətinin dinamikası (hər bir təbii resursun istifadəsinin ekoloji məhdudiyyəti);
- resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi təbii resurslarından istifadə etmə haqqını və d. iqtisadi tənzimləyiciləri müəyyənləşdirən bazadır. Bazarın inkişafı TRKƏK informasiya resurslarına olan tələbat dövlət orqanlarının təbiətdən istifadə idarələrinin, müxtəlif firmaların, milli təbii sərvətlərin xərc qiymətləndirilməsinə cavabdeh olduqları kimi, sığorta kompaniyaları və s. də cavabdeh olacaqlar.

20. Təbii resursların sərfiyyat, renta və qarışıq qiymətləndirilməsi.

Təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi altında təbii xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onların, pulla ifadə olunan təsərrüfat zənginliklərini anlamaq lazımdır. İqtisadi qiymətlənmənin təbii göstəricisi yaxşı sahələrin az olması və təbii resursların miqdarı, onların keyfiyyəti və ərazi müxtəlifliyidir. Resursun qiyməti təbiətdən istifadə edən istismarçıların aldığı effektlə müəyyənləşdirilir. Müasir dövrdə təbii resursların vacibliyi və labüdliliyinin qəbul olunması imkanlarını 2 bir-birindən fərqlənən metodoloji qiymətləndirmə konsepsiyası - **sərfiyyat və renta** yaranmışdır. Müxtəlif konsepsiyaların yaranması təbii resursların ikili xarakterindən irəli gəlir, bir tərəfdən onlar istehsalın təbii bazası kimi, əmək məhsuldarlığının artım faktoru kimi çıxış edir, digər tərəfdən təbii resurslar onun məhsulu, qiymət göstəricisi, milli sərvətlərin elementi hesab olunur.

Təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsasının əmək məhsulu kimi müəyyənləşməsində akademik S. Q. Strumilina **görə sərfiyyat konsepsiyası** durur. Bu konsepsiyaya əsasən resursların qiymətləndirilməsi onların

öyrənilməsinə və təsərrüfat dövriyyəsinin cəlbinə sərf olunan əməklə müəyyən-
ləşir; cəmiyyətin birbaşa xərcləri nə qədər yüksək olarsa, istifadəyə lazım olan
resurs, bir o qədər baha olacaq.

Sərfiyyat konsepsiyası, suyun qiymətləndirilməsi, meşə və mineral-xammal
resurslarının bir çox metodik araşdırmaların əsasını təşkil edir. Lakin son zamanlar
daha çox fikir resurs qiymətləndirmə işlərində **renta** konsepsiyasına verilir. Bu
konsepsiyanın tərəfdarları sərfiyyat konsepsiyasının əsas nöqsanını onda görürlər
ki, resursların qiymətləndirilməsi zamanı keyfiyyətə daha ucuz olan təbii
resurslar, daha baha qiymətləndirilir. Sərfiyyat konsepsiyasının başqa nöqsanı
təbii resursların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ciddi qeydiyyatının olmamasıdır,
hansılar ki, iqtisadi qiymətləndirmənin predmeti olmalıdır. Təbii resursların
iqtisadi qiymətləndirilməsində renta yanaşmasının əsası ondadır ki, o, diferensial
rentanın gətirdiyi həmin resursların miqdarı ilə ölçülür. Diferensial rentanın
iqtisadi xeyri ondadır ki, o gücünü xalq təsərrüfatında resursların təbii əlverişli
xüsusiyyətlərinin qiymətlənməsindən alır. Diferensial rentanın müəyyənləşdi-
rilməsi ərazi müxtəlifliyində, ictimai əmək məhsuldarlığında, resursların müxtəlif
xüsusiyyətində özünü göstərir.

Qarışıq qiymətləndirmə həm renta həm də sərfiyyatın cəmi şəklində
hesablanır. Yəni həm təbii resursların öyrənilməsinə və təsərrüfat dövriyyəsinə
çəkilən xərcə, həm də ondan alınan effektdə görə qiymətləndirmədir.

Təbii resursların renta qiymətləndirilməsinə nəzəri metodoloji yanaşma və
xalq təsərrüfatında onların səmərəli istismarını müəyyənləşdirən metodlar görkəmli
iqtisadçılar. L.B.Kantoroviç, V.S.Nemçinov, N.P.Fedorenko, K.Q.Qofmanın
işlərinin əsasını təşkil edir.

Absolyut renta şəxsi torpaq mülkiyyətiylə bağlıdır, daha doğrusu – şəxsi
mülkiyyətin inhisarıdır. Absolyut rentanı torpaq mülkiyyətçisi icarədən onun
məhsuldarlığından asılı olmayaraq, eyni səviyyədə həm pis, həm də yaxşı
torpaqlardan alır.

**Diferensial rentanın yaranmasının başqa əsas amili təbii resursların
məhdud olmasıdır. Bunu K.Marks da qeyd edirdi: «Diferensial rentanın
meydana gəlməsi yaxşı torpaq sahələrinin az olmasındandır. Belə yanaşmanı
müasir qərb iqtisadçıları da təsdiqləyir: «İqtisadi renta – istifadə edilən
torpaqlara və kəmiyyətə az olan təbii resurslara verilən qiymətdir». Belə-
liklə, diferensial rentanın əsasını, məhsuldar torpaqların və başqa təbii
resursların istismarından istehsalçının aldığı əlavə gəlir təşkil edir. Onların
yaxşı keyfiyyəti ona əmək məhsuldarlığının daha yüksək olmasından irəli
gəlsə, ancaq müxtəlif məhsuldarlıqlı torpaqlara qoyulan eyni zəhmət,
müxtəlif həcmdə kənd təsərrüfatı məhsulları verəcəkdir.**

Diferensial rentanın müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi ondadır ki, onu əlavə
gəlirdən fərqləndirmək lazımdır, hansı ki, o, istehsalın daha yaxşı təşkil olunması,
daha vicdanla işləməmək və s. nəticəsində alınır.

Təsəvvür edilir ki, təbii resursların iqtisadi qiymətlənməsinə bu üç yanaşmaya
alternativ ola bilməz. Bunların hər biri bazar münasibətlərinin yaranma şəraitində
təbiətdən istifadə etmədə, iqtisadi mexanizmin yaradılmasında işlədilir: **məsrəf**

konsepsiyası – təbii resursların qiymətini təyin etmək üçün, renta – bu iqtisadi qiymətlənmə üçün, qarışıq yanaşma – qiyməti müəyyənləşdirmə və ondan istifadə üçün qoyulan haqqdır. Qiymət təşkil etmə prinsiplərinə əsasən qiymət məhsulun istehsalına sərf olunan əməyin ictimai zəruriliyi ilə göstərməlidir.

21. Ətraf mühitin çirklənməsindən yaranan iqtisadi ziyanların hesablanma metodları

Dəqiq olmasa da, empirik metod birbaşa hesablama və analitik metoddan sadədir. Bu metoda əsasən ətraf mühitin texnogen çirklənməsinin ümumi ziyanın (Y) çirklənmiş atmosferin (Ya), suyun (Ys), yeraltı sərvətlərin (Yr) torpaqların (Yt) ziyanının cəmi kimi göstərmək olar:

$$Y=Y_a+Y_s+Y_r+Y_t$$

Atmosferin çirklənməsindən olan ziyan çirklənmiş maddələrin tullantısının cəmindən (μ), tullantılarda yaranan ziyanının xüsusi ölçüsündən (γ), mənbələrdən çıxan qarışıqların yayılmasının xüsusiyyətlərini xarakterizə edən (f)-dən, nisbi təhlükənin hava çirklənməsində müxtəlif ərazi çıxılığı və həssaslığından (δ) asılıdır. Bu göstəricilərin hesablanması kifayət qədər çətinidir. Havanın çirklənməsinin illik ziyanının qiyməti göstərilən parametrləri nəzərə almaqla [2]-yə əsasən aşağıdakı asılılıqla hesablanır:

$$Y_a = \gamma \times f \times \sigma \times \mu$$

Torpaq və su mənbələrinə dəyən ziyan bu metoda oxşar aparılır. Belə yanaşmalar «Təbiəti mühafizə tədbirlərinin iqtisadi səmərəsini müvəqqəti təyin edən metodika və ətraf mühitin çirklənməsinin xalq təsərrüfatına vurduğu ziyanın iqtisadi qiymətlənməsi işləri»nin əsasını təşkil edir. Sadə yanaşmaların istifadə olmasına baxmayaraq, bu metod təbiətdən istifadə problemlərinin iqtisadi hesablanmasında xüsusi rol oynayır. Bu metod əsasında sahə ziyanlarının təyin metodu hazırlanmışdır. İşləmədə aşağıdakı göstəricilər əsas götürülür. 1) əhali; 2) kommunal yaşayış təsərrüfat obyektləri; 3) kənd təsərrüfatı sahələri, heyvanlar və bitkilər; 4) meşə resursları; 5) sənaye və nəqliyyatın əsas fondlarının elementi; 6) balıqçılıq resursları; 7) müalicə-kurort resursları.

İqtisadi ziyanın göstəriciləri ətraf mühitin normativ keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün mütləqdir. Gigiyenik, bioloji və iqtisadi kriteriyalarsız ətraf mühitin qorunması üçün keçirilən tədbirlərin mərhələsini təyin etmək mümkün deyil.

22. Ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri və onların əsas istiqamətləri

Məskun mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş təbiətin mühafizəsi fəaliyyətini həyata keçirmək böyük xərclər tələb edir. Bütün təbiətin mühafizəsi xərclərini iqtisadi mahiyyətinə görə məsrəflərin qarşısını almağa və iqtisadi ziyanı bölmək olar ki, buraya təbii resurslarının birbaşa itkiləri və onların ləğv etmə xərcləri daxildir. Təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi məsrəflərin qarşısını almaq üçün keçirilən tədbirlərə ya mənbədə çirklənmə və yaxud miqrasiya yollarında **çirklənmə xərcləri daxildir. Onlar iki əsas istiqamətdə** nəzərə alınır:

- ətraf mühitə zərərli maddələrin atılmasını azaldan tədbirlərə (texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, istifadə olan resursların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s.

- çirklənmə tullantılarının azaldılmasına yönəldilən mənimsənilmə və onların yayılmalarına və ya izolə olunmasına yönəldilən tədbirlə təsir edən tədbirlər (atmosfer tullantıları üçün tikilən uca turbalar, şəhərlərin yaşıllaşması və s.).

Cəmiyyətin ekoloji təsiri struktur xərclərinə daxil edilir.

- ekoloji savadlanma, kadrların hazırlığı, ekoloji istiqamətlənmənin reklam-nəşriyyat fəaliyyəti;

- elmi-tədqiqat və konstruktor-təcrübə işləri, həmçinin yeni ekoloji texnologiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- təbiəti mühafizə fəaliyyətini idarə edən institutların yaradılması və təkmilləşdirilməsi; o cümlədən, ekoloji monitoring, ekspertiza orqanlarının təşkili;

- təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji reqlamentinin hazırlanması (normativ-metodik materiallar və sənədlər, ekoloji standartlar və s.);

- ekoloji infrastrukturun təşkili;

- maddi istehsal sferasının ekoloji modernizasiyası.

23. Cəmiyyətin ekoloji məsrəflərinin strukturu və təbiəti mühafizə fondları

Çirklənmədən vurulan məsrəflərin qarşısını almaq ziyanın aşağı düşmə nəticəsi kimi hesab etmək olar. Belə hesab edilir ki, 1-2% ÜMM təbiəti mühafizə xərcləri 3-5% ÜMM həcmində ziyanın qarşısını alır. Lakin, onlar mənfi iqtisadi nəticələrdə verə bilərlər, çünki bu əmək və maliyyə resurslarının bir hissəsini məhdudlaşdırır ki, bu da məhsulun maya dəyərinin artmasına təsir edir. İqtisadçılar təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadəyə səmərəli səviyyədə xərclərin qoyulma məsələsini irəli sürürlər. Bu xərclər onların fikrincə iqtisadi və sosial inkişafın qarşısını alır, belə ki, təbiətin mühafizəsinə qoyulan kapital praktiki olaraq özünü doğrultmur və xalqın maddi rifahının artmasına gətirib çıxartmır. Buna görə də aktual problemlərdən biri çirklənmənin qarşısını almaq üçün iqtisadi əsaslandırılmış səviyyədə məsrəflərin təyin edilməsidir.

İstehsalçı seçə bilər: ya təbiəti mühafizə xərclərinə qənaət etmək, onda yüksək səviyyədə tullantılar yaranacaq və ətraf mühitə nəzərə çatacaq dərəcədə ziyan vurulacaq, ya da təbiəti mühafizə məsrəflərini yüksəltmək yolu ilə ziyanları azaltmaq.

Ekoloji məsrəfin minimum səviyyəsinə çatan bir optimal situasiya da mövcuddur. Bu ətraf mühitin çirklənməsinin iqtisadi optimumudur. Ətraf mühitin çirklənməsinin iqtisadi optimumunun təyin edilməsində ancaq iqtisadi anlaşıma nəzərə alınır, Lakin sosial və təmiz ekoloji faktorlarda prioritet məna daşıyıcılar və buna görə də çirklənmənin iqtisadi «optimumu» kateqoriyasını absolyutlaşdırmaq olmaz. Alimlərin verdiyi proqnoza görə, bu günkü ekoloji xərclərə qənaət gələcəkdə təbii mühitin yeniləşdirməsinə 40-50% ÜMM xərclənməsinə gətirib çıxarda bilər.

Cəmiyyətin iqtisadi məsrəfi təbii mühitə neqativ antropogen təsir fəaliyyətindən və onun kompensasiya xərclərindən, iqtisadi ziyanın ölçüsündən asılı olaraq təyin edilir. Zamanına əsasən təbii mühafizə xərclərinin həyata keçirilməsinin iki kateqoriyası var – kapital və cari və ya müasir «bazar» terminologiyasında – əsas kapitalla investisiya və istismar məsrəfləri. Ətraf mühitin qorunmasına qoyulan kapital birdəfəlik yaradılan, təzələndirilən, təbii mühafizə istiqamətli fondların (TMİF) genişlənməsi və dəyişməsinə, istehsal texnologiyasının mükəmməlləşdirilməsinə qoyulan xərclərdir. Dövlət kapitalı, təbii mühafizə və təbii resurslarından səmərəli istifadə etməyə yönəldilir və T. M. İ. F əsasən təbiət komponentləri ilə müəyyənləşdirilir. Bunlara su və qaz-toz təmizləmə avadanlıqları, su təchizat döviyyə obyektləri, istehsal və istehlakçıların bərk tullantılarının yığılması, zərərləşdirilməsi, həmçinin əsaslı təmirlərin aparılması daxil edilir. Qoyulmuş kapitalın mənimsənilməsi nəticəsində təbii mühafizə istiqamətli fondlar yaranır. Bu fondların istismarı prosesində təbiətin mühafizəsinin cari xərcləri meydana çıxır.

24. Təsərrüfat subyektlərində xarici ekoloji və eksternal məsrəflər

Cari xərclərə aiddir: əsas təbiətin mühafizəsi istiqamətli fondların saxlanması və xidmət sahəsinin əməkhaqqı, amortizasiya xərcləri, enerji sərfi həmçinin də ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olan xidmətlərin ödənişliyi və s.

Bu xərclər təyinatlı təbii mühafizə əsas fondlarının ümumi yekunu zamanı nəzərə alınmalıdır. **Təyinatlı ekoloji cari xərclər** illik kapital xərclərini üstələyir.

Kompleks sisteminin ekoloji-iqtisadi qeydiyyatlarının məsləhətinə əsasən təsərrüfat subyektlərinin hesablanmasına görə **ətraf mühitin qorunmasına** aşağıdakı cari xərclər daxildir:

- təyinatlı təbii mühafizə əsas fondlarının saxlanmasına və istismarına olan xərclər;
- korlanmış torpaqların rekultivasiyasına olan xərclər;

— axar suların qəbulu və təmizlənməsinə, tullantıların emalına, saxlanmasına, daşınmasına, ətraf mühitin vəziyyətinin yoxlanılmasına və təsirinə, elmi-tədqiqat işlərinin xərclərinə, mütəxəssislərin hazırlanmasına olan xərclər;

— ətraf mühitin müstəqil nəzarətinin təşkilinə, elmi-texniki tədqiqatlara, təbiət mühafizə müəssisələrinin fəaliyyətinin idarəciliyinə olan xərclər;

— korlanmış ətraf mühitin yeniləşdirilməsinə görə cari tədbirlər və onların zəhərlənməsinin aşağı salınması xərcləri.

. Cari xərclərin məbləği müəssisələrdə hesablanma yolu ilə müəyyənləşdirilir. Adətən o, daha yüksək olur. **Ekoloji xərclər** istehsalda olan bütün xərclər kimi gəldirən çıxılmalıdır. Qoyulan xərclərin hesablanmasında mütləq nəzərə alınmalıdır ki, ekoloji məsrəflər ətraf mühitin çirklənməsini nəyinki aşağı salır, o, həmçinin istehsalın müxtəlif sahələrində effektivliyi yüksəldə bilər. **Təsərrüfat subyektlərinin ekoloji məsrəfləri** müəssisə nəzdində ümumi istehsal xərclərinə daxildir. Ətraf mühitin çirklənməsindən yaranan məsrəflər isə çirkləndirici müəssisənin xarici xərcləridir və istehsalçının fəaliyyəti ilə yaranan ziyanlar, istehsal məsrəflərinə təsir etmir.

Təsərrüfat subyektinin istehsal fəaliyyətində ətraf mühitə vurduqları ziyan – başqa subyektlərin məsrəfləridir (yəni istehsalçılar üçün onlar xaricdir).

Eksternal məsrəflər başqa müəssisələrin xərclərinin artmasında özünü göstərir. Çirklənmiş suyun, havanın qabaqcadan təmizlənməməsi və zərərli tullantıların təsiri nəticəsində bitki məhsuldarlığının birbaşa gəlir mənfətinin aşağı düşməsində, metalların korroziyasının sürətlənməsində, xərclərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dövlət əmlakı istehsal vasitələrində eksternal məsrəflər problemi yaratmır.

25. Təbiəti mühafizənin cari tədbirləri və fəaliyyəti, onlara ayrılan xərclər

Cari təbiəti mühafizə fəaliyyəti – bu arasıkəsilmədən həyata keçirilən, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına və stabil qalmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. O, təbiəti mühafizə fondlarının yaranması üçün əsasən istismarla bağlıdır. Təbiəti mühafizə tədbirləri – ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq məqsədi üçün qəbul edilən və yaxşılaşmaya şərait yaradan təbiəti mühafizə fəaliyyətidir. Təbiəti mühafizə tədbirləri nəticəsində əsas təbiəti mühafizə istiqamətli fondlar yaratmaq olar.

Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin aşağıdakı növləri var:

- hava və iqlimin mühafizəsi;
- axar sularla çirklənən su mənbələrinin qorunması;
- tullantıları idarə etmək;
- torpaq və yeraltı suların qorunması;
- titrəyiş və səsle mübarizə;
- landşaft və biomüxtəlifliyin müdafiəsi;
- radiasiya təsirindən mühafizə;
- elmi tədqiqatların aparılması;
- ətraf mühitin müdafiəsi üçün başqa fəaliyyətlər.

Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin növlərindən asılı olaraq ekologiya üçün **aşağıdakı xərclər** ayrılır:

- müəssisənin, təşkilatın, idarənin ətraf mühitin qorunmasında cari xərcləri;

- əsas təbiəti mühafizə istiqamətli fondların əsaslı təmirə olan xərcləri;
- ətraf mühitin mühafizəsinə kapital qoyma və təbii resurslardan səmərəli istifadə;
- qoruqların saxlanılmasına və başqa xüsusi qorunan təbiət ərazilərinə olan xərclər, həmçinin heyvan resurslarına, meşə resurslarına və başqa landşaft elementlərinə olan xərclər;
- ətraf mühitin mühafizəsi üçün olan elmi tədqiqatlara və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə sərf olunan xərclər;
- ətraf mühiti mühafizə edən dövlət orqanlarının saxlanılmasına və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə sərf olunan xərclər;
- ekoloji təhsil və maariflənməyə sərf olunan xərclər;
- ətraf mühitin beynəlxalq əməkdaşlığına və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə sərf olunan xərclər.

26. Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətində xərclərin iqtisadi və sosial effektivliyi

Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyi onun səmərəliliyini göstərir, başqa sözlə, təbiəti mühafizə tədbirlərinin təmin və nəticələri arasında olan xərclərin münasibətidir. Ətraf mühitin mühafizəsinin xərclərinin iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsi məhdud miqdar materialların səmərəli istifadəsi və müəssisənin maliyyə resursları üçün vacibdir. O, xidmət edir:

- əldə edilən mənfəətin qiymətləndirilməsi üçün;
- təbiəti mühafizə üçün daha məqsədə uyğun seçimlər;
- optimal ekoloji-iqtisadi nəticələrə nail olmaq, xərclərin həcmi üçün müəyyənləşdirilməsi üçün.

Bazar iqtisadiyyatında xərclərin iqtisadi effektivliyi nisbəti nəticə və xərclər kimi müəyyən edilir. Belə yanaşma «məsrəf-xeyir» analizi adını almışdır.

Ekoloji tədbirlər nadir hallarda tez ekoloji nəticə verir və buna görə də iqtisadi effektivliyi təyin etmək üçün ekoloji xərclər də diskont əmsalından müasir xərclər və gələcək xeyirlər müqayisəsində istifadə edilir. **Diskont əmsalı** qismində cari anda «gələcək pulları» gətirmək üçün müasir hesablamalara bank faizləri tətbiq edilir. Diskont qoyuluşu beynəlxalq idarələrdə və bir çox banklarda istifadə olunur və indiki vaxta 8-12% təşkil edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi üçün uzun müddətli təbiəti mühafizə layihə və proqramlar hazırlayarkən, istehsalat ekologiyalaşma istiqamətində yeni texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi üçün seçilən variant, gətirilmiş xərclər və ya müqayisəli iqtisadi effektivlik təbiəti mühafizə məsrəflərinin təyin edilməsi üçün milli metodikadan istifadə etmək olar. Bazar iqtisadiyyatında bunun oxşarı «xərclər – effektivlik» hesab olunur. Bu halda, tədbirlərin keçirilməsindən alınan xeyir növbəti xərclərin müqayisəsindən olan effekti müəyyənləşdirmə məsələsini qoymur, əksinə elə inkişaf variantı tapmaq lazımdır ki, minimal xərclər vasitəsilə qoyulan məqsədə nail olunsun, yəni cari xərclərin ən aşağı ölçüsü olan variantla üstünlük verilsin və kapital qoymada diskont əmsalı eyni səviyyədə olsun.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə **effektiv investisiyalı** layihələr aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirilir:

- sırf təmiz gəlir və ya (sırf) cari dəyər (net present benefit, NPB)
- investisiyanın səmərəliliyi (benefit – cost ratio, BCR)
- daxili gəlir norması və ya daxili stavka səmərəliliyi (internal rate of return, İRR)

İnvestisiyanın rentabeliyi BCR – təmiz gəlirdən alınan göstərici. O, diskont gəlirindən diskont investisiya xərclərinə olan münasibəti müəyyənləşdirir.

Daxili gəlir norması İRR – bu investisiyanın hesablanmış normada verilməsidir. Burada təmiz gəlir NPB sıfıra bərabər olur, kapital qoyma öz xərclərini götürür, beləliklə, cari xeyir xərcin ölçüsünə bərabər olur.

27. Ətraf mühitdən istifadənin idarəetmə metodları və funksiyaları

Təbiətdən istifadənin idarəedilməsi – təbii ehtiyatlardan səmərli istifadənin və təbii ehtiyatların yenidən istehsal edilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsinin təşkil edilməsi, o cümlədən ekoloji-istifadənin idarəedilməsi mexanizmi metod, funksiya və təşkilati strukturları (idarəetmə orqanlarını) özündə birləşdirir.

İdarəetmə metodları – idarə edilən obyektlərin davranış və fəaliyyətinə təbiətdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə təsir etmə üsullarıdır. **İdarəetmənin aşağıdakı əsas metodları istifadə edilir:**

- *inzibati (komandaya başçılıq)* - dövlət məcburiyyəti imkanı ilə təmin edilən;
- *iqtisadi* – zəruri ekoloji tədbirlərin, təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə orqanlarının qərarlarının yerinə yetirilməsində təsərrüfat subyektlərinin bilavasitə maddi marağını yaradan;

- *sosial-psixoloji* - həm həvəsləndirici xarakterli, həm də xətlərin təsirinin göstərilməsi üzrə mənəvi stimullaşdırma metodları (yazılı və ya inzibati əmrlərində təşəkkürnamələr və ya töhmətlər).

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi bir sıra spesifik funksiyaların, yəni ekoloji-iqtisadi münasibətlərə təsir edən fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsini təxmin edir. İdarəetmənin bütün sahələr və hissələr üçün **ümumi funksiyaları** aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində normayaradıcılıq və qanunvericilik təşəbbüsü;

- təbii obyektlərin qeydiyyatına alınması və təbii kadastrların aparılması;

- ətraf mühitin monitorinqinin yerinə yetirilməsi;

- ekoloji nəzarət, ekspertiza və audit;

- ekoloji-iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırma;

- təbiətin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin iqtisadi stimullaşdırılması;

- təbii ehtiyatlardan istifadə hüququ haqqında mübahisələrin həll edilməsi, təbiətin mühafizə edilməsinə dair qanunvericiliyin pozulmasına görə sanksiyaların tətbiq edilməsi və s.

Bu yaxınlaradək təbiətdən istifadə sistemində daha geniş yayılmış və aktiv **inzibati** metodlar fəaliyyət göstərirdi. Onlar dövlətin təbii resurslara inhisarçı sahibkarlıq etdiyi şəraitin, hüquqi normaların müəyyən edilməsi və maraqlı idarə - təbiətdən istifadə edənlərin ətraf mühitə təsiri nəticəsində istifadə olunurdu. Belə bir vəziyyətdə yalnız inzibati idarəetmə ağır iqtisadi sanksiyalardan (müəssisə sadəcə müflis edənlər) istifadə etməyərək hər-hansı səviyyədə ekoloji-qəza vəziyyətləri dayandırmağa imkan verirdi. **İnzibati idarəetmənin ümumsistem funksiyalarına adətən aşağıdakı fəaliyyət növləri daxildir:**

- planlaşdırma, o cümlədən məqsədlərin, vəzifələrin formalaşdırması, onların icra edilməsi üçün zəruri ehtiyatların (maddi, maliyyə, kadr) müəyyən edilməsi, prioritetlərin formalaşdırılması, nəticələrin proqnozlaşdırılması;
- qarşıda duran işin ətraflı təsnifatı ilə təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, yeni tapşırıqları və qoyulan tələbləri nəzərə almaqla onların ixtisasının artırılması;
- təsərrüfat fəaliyyətinin texnoloji və sanitariya-gigiyenik, eləcə də, buraxılan məhsulun və ətraf mühitin keyfiyyətinin normalaşdırılması;
- nəzarət və uçot funksiyalarının icra edilməsi, təbiətdən istifadənin müxtəlif növlərinin lisenziyalaşdırılması, ətraf mühitin monitorinqinin həyata keçirilməsi, ekoloji qaydaların, normativ-hüquqi aktların hazırlanması və s.

28. Ətraf mühitdən istifadənin inzibati idarəedilməsi və ekoloji standartları

İnzibati idarəetmənin əsas təsir dairəsi təbiəti mühafizəsinin dövlət orqanları tərəfindən istifadə olunan standart, norma, normativ, qanun, qərar, təlimatlardır, o cümlədən təbiətdən istifadəyə dair icazə və qadağalar, məhdudlaşdırmalar, limitlər, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət sistemi və s. ibarətdir. İnzibati idarəetmədə əsas yeri hər idarəetmə obyektləri üçün vahid və icbari ekoloji norma və tələblərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan ekoloji standartlar sistemi tutur. Ekoloji standartlar ətraf mühitin çirklənməsinin bütün aspektlərini əhatə edir və buna müvafiq olaraq onların müxtəlif növləri mövcuddur:

- 1) Ətraf mühitin keyfiyyət standartları, hava və su hövzəsinin, torpaq və digər təbii mühitlərin mümkün vəziyyətini nizama salır.
- 2) Müəyyən istehsal prosesinin ətraf mühitə təsir etmə standartları – emission standartlar – bu nöqtə mənbəyindən (borudan) tullantıların (atılmaların) səviyyəsini təmizləyici avadanlıqdan istifadə etdikdən sonra nizama salır..
- 3) Texnoloji standartlar texnikaya, avadanlığa, istehsal proseslərinə və ya təmizləmə texnikasına dair müəyyən ekoloji tələbləri müəyyən edir.
- 4) Məhsulun keyfiyyət standartları, və ya əmtəə standartları (ərzaqların, məhsulların, xammalın ekoloji yararlı olması). Məsələn, qida məhsulların, içməli suyun və s. tərkibində bu və ya digər qatqıların olma standartı və s.

MDB ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına integrasiyası beynəlxalq birlik tərəfindən hazırlanmış vahid norma və qaydalara riayət edilməni tələb edir.

Ekoloji standartlardan (normativlərdən) başqa, inzibati tənzimləmə hüquqi vasitələrin, çirklənmədə günahkar olanlara **qarşı inzibati təsir tədbirlərinin (qadağa, məhdudlaşdırmalar, lisenziyalar və s.)** geniş istifadəsini təmin edir. Beləliklə, məhsulun istehsal edilməsinə dair birbaşa qadağalar və ya ilkin ehtiyatlardan istifadə, onların qadağası həyat üçün zəruri olduğu halda istifadə edilir. Vyana konvensiyası və Monreal protokoluna əsasən 20-ci əsrin sonunadək ozon qatını məhv edən xlorftorkarbonun istehsalı və onun istifadəsi tam olaraq qadağan edilmişdir. Torpaq, su, tullantılardan istifadəyə dair **sertifikatlar** təbiətdən istifadə edənlər tərəfindən adətən onlar üçün təsir limitləri müəyyən edildiyi zaman verilir. Sertifikat konkret torpaq sahəsinin, meşənin, müəyyən su həcmindən istifadəyə, zəhərli maddələrinin bir qisminin atılmasına və s. müvəqqəti və ya daimi istifadəsinə hüquq verir. **Lisenziya** alası sahədə aktivləşmək və ya tullantıları qanuni şəkildə atmaq istəyən təbiətdən istifadə edənlər üçün icazə və lisenziyalar zəruridir. Lisenziya və icazələr müəyyən müddət üçün verilir və müəyyən edilmiş müddətdən sonra yeniləşdirilir.

29. Ətraf mühitdən istifadəyə dair sertifikatı, lisenziya və limitlər

Xüsusi lisenziyalar – təbiətdən istifadənin idarəedilməsi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilmiş sənədlər müəyyən edilmiş yerdə və müəyyən şərtlərə görə bir növ təbiət resursundan istifadəyə hüquq verirlər. Bu, yeraltı sərvətlərdən istifadəyə, sudan, meşədən və torpaqdan istifadəyə verilən lisenziyalardır, çirkləndirici maddələrin atılmasına, yığılmasına, tullantıların yerləşdirilməsinə, ov heyvanların vurulmasına və balıqların tutulmasına verilən icazələrdir.

*Təbiətdən istifadənin idarəedilməsinin mühüm vasitəsi **ekoloji lisenziyalashmadır**, yəni təsərrüfat subyektlərinə, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən verilmiş, xüsusi icazələrin təqdim edilməsi və verilmiş ekoloji məhdudiyyətlər, təbiət-resurs limitləri zamanı, fəaliyyətin ayrı-ayrı növləri ilə məşğul olmaq üçün hüququ təsbit etməkdir.* Lisenziyalashma, cəmiyyətin maraqlarına və insanların səhhətinə toxuna bilən, ətraf mühitə və zərərin qarşısının alınması təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin mənfi təsirin maksimal dərəcədə azalması məqsədilə həyata keçirilir. Hal-hazırda Rusiyada "təbiətdən istifadə lisenziyalashma" və "təsərrüfat fəaliyyəti növlərin lisenziyalashma" mövcuddur. Son illərdə mürəkkəb və kifayət qədər ziddiyyətli lisenziyalashma sistemi formalaşmışdır. *Təbiətdən istifadəsinin **lisenziyalashma** sisteminə aşağıdakılar daxildir:*

- səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən resursların bir növündən istifadə hüququ (hasilat, müsadirə, müsadirəsiz istifadə) və həmçinin, tullantılar və onların yerləşdirilməsi üçün verilən lisenziyalar. Onlara yer təkinin istifadəsi, sudan istifadə, torpaq və meşələrdən istifadə, çirkləndirici maddələrin tullanmasına icazə, ov heyvanlarının vurulması və balıq üçün lisenziyalar aiddir;

*ekoloji tələbləri, məhdudiyyətləri, təbii resursların istifadəsinin son hədd həcmələrini və müəssisələr üçün təbii mühitin çirklənməsini təyin edən, təbiətdən istifadənin kompleks lisenziyaları.

İdarəetmə mexanizmin ən mühüm hissəsi onun təşkilatı strukturları – hakimiyyət orqanı sistemi və təbiətdən istifadənin idarə edilməsidir. Təbiətdən

istifadənin idarə edilməsində hakimiyyətin bütün şaxələri iştirak edir: prezident, nümayəndəlik (qanunvericilik), icra və məhkəmə orqanları. Onlardan hər biri öz funksiyalarını icra edir və ekoloji sahənin nizama salınması üçün xüsusi səlahiyyətləndirilmiş bölmələri vardır.

30. Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin proqnozu və planlaşdırılması

Təbiətdən istifadənin təsərrüfat mexanizmində vacib yer təbiətin mühafizə edilməsi üzrə fəaliyyətin **proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasına** və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə və ya ekoloji-iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırmaya ayrılır. Təbiətdən istifadənin plan-proqnozunun hazırlanmasının əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri planlaşdırma obyektinin həm sosial-iqtisadi, həm də təbii proseslər və hadisələrlə bağlı olmasıdır.

Ümumilikdə **ekoloji-iqtisadi proqnozlaşdırma** dövlət tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində aparılan siyasətin nəzərə alınması ilə qurulur. Bu **siyasətin əsas istiqamətləri** aşağıdakılardır:

- təbii resurslara bütün növlərinə dövlətin mülkiyyət prioriteti;
- ölkənin bütün ərazisində mühafizə edilən təbii resursların sisteminin yaradılması ilə birgə ətraf mühitin, canlı və cansız təbiət obyektlərinin mühafizəsi;
- ətraf mühitin vəziyyətinə, mühafizəsinə və təbii resursların istifadəsinə dövlət nəzarəti;
- layihələndirilən, tikilən və istismar edilən təsərrüfat obyektlərinin dövlət ekoloji ekspertizası;
- təbiətdən istifadənin ödənişli olması, təbiətin mühafizə edilməsi üzrə fəaliyyətə güzəştli kreditlərin verilməsi və ona verginin qoyulması, təbii resursların qənaətinin, enerji saxlanılmasının, istehsalat və istifadə tullantılarının emalı və istifadə edilməsinin stimullaşdırılması daxil olmaqla ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsinin iqtisadi mexanizmi;
- təbiətin mühafizəsinə dair qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərin sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Proqnoz və proqramların hazırlanması zamanı digər metodlarla birgə **proqram-məqsəd** metodundan istifadə edilir (normativ, balans və s.). Proqnoz, hesablamalar ekspert qiymətləndirməsi, modelləşdirmə və s. metodlarından istifadə etməklə yerinə yetirilir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli proqramların və planların hazırlanması demək olar ki, bütün MDB ölkələrində aparılır. İşə yeni investisiya layihələri buraxılır. Bu prosesə TACİS “Yeni Müstəqil Dövlətlərdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ümumi siyasətin hazırlanması” layihəsinin yerinə yetirilməsi, digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyə və texniki yardım bu prosesə səbəb olmuşdur.

Ekoloji-iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırma sistemində prioritet dayanıqlı inkişaf ideyasının reallaşmasına məxsusdur. Dayanaqlı inkişaf iqtisadiyyatın təkamülünü, sosial problemlərin həllini, ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunmasını, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsini təklif

edir. Bu, global strategiyadır, buna görə də onu uğurla həyata keçirmək tək bir ölkədə deyil, bütün dünyada mümkündür. Lakin hər bir ölkə dayanıqlı inkişaf üçün öz milli strategiyasını müəyyən etməlidir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası BMT-nin (Rio de Janeyro, 1992) rəsmi mövqeyi qismində qəbul edilmişdir. “21-ci əsr üzrə gündəlikdə” ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf strategiyasının hazırlanmasına dair tövsiyələr, strategiyanın hazırlanma və reallaşdırılma prinsipləri verilmişdir. Rusiya Federasiyasının dayanıqlı inkişafının dövlət strategiyası hazırlanmışdır.

Daha ətraflı göstəriciləri illik proqnozdadır – buna çirkləndirici maddələrin icazə verilmiş tullantıların limitləri, təbii resursların istifadə göstəriciləri, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş kapital yatırımları həcmnin hesablanması, təbiətin mühafizəsi üzrə tədbirlərin siyahısı və onların yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər, tapşırıqları regionlara, ayrı-ayrı nazirlərə, idarə və müəssisələrə çatdırılması aiddir. Dövlət səviyyəsində vaxt müddətləri üzrə və xüsusilə vacib təbii komplekslərin və ekoloji sistemlərin konkret ekoloji-iqtisadi proqnozlaşdırmaları, proqnozlar, proqramlar, planlar, adətən, sahələrarası və regionlararası olurlar. Dayanıqlı inkişafın məqsəd və tapşırıqları, hər şeydən əvvəl, təbii resursların istifadəsinin və ətraf mühitin mühafizəsinin milli proqramında konkretləşdirilir.

Təbiətin mühafizəsinin planlaşdırılması və planlaşdırılması obyektı ayrı-ayrı təbii kompleks və ekoloji sistemlərdir. Təbii komplekslərdə əsasən təbiətin mühafizəsi sxemləri tərtib edilir, onlara təbii mühitin müasir qiymətləndirilməsi, antropogen təsir şəraitində təbii proseslərin proqnozu, təbii mühitin stabilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan tədbirlər kompleksi daxil edilir. Hər şeydən əvvəl, xüsusən mühafizə edilən təbii ərazilərin uzunmüddətli inkişaf proqnozu və səmərəli yerləşdirilməsi lazımdır.

Təbiətin mühafizə edilməsi üzrə proqnozlaşdırma və planlaşdırma ərazi və sahə səviyyəsində icra edilir. Dövlət səviyyəsində ərazi proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması əsaslandırılmış ekoloji inkişafı və ərazinin ekoloji həcmi nəzərə almaqla ölkənin istehsal gücünün yerləşdirilməsini təmin etmək üçündür. Yerlərdə ətraf mühitin mühafizənin plan-proqnozları müvafiq icraedici orqanlar tərəfindən inzibati-ərazi vahidlər arasında ictimai ekoloji təşkilatların iştirakı ilə hazırlanır.

31. Ətraf mühitdən istifadə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Təbiətdən istifadənin dövlət tənzimlənməsinin əsası **təbii mühitin hüquqi müdafiəsini** təmin edən ekoloji qanunvericilikdir. Təbiətdən istifadənin və təbiətin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin hüquqi tənzimlənmə sistemi SSRİ ərazisində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra formalaşmağa başlamışdır (1917). Torpaq, yeraltı sərvətlər, balıq resursları, qoruqlar haqqında dekretlərə müvafiq olaraq təbii resursların əsas növləri dövlət (ümumxalq) mülkiyyətinə çevrilir. Bu inzibati-hüquqi aktlar təbiətin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin rəqlamentasiyasında da nəticə etibarı ilə əhəmiyyətli rol oynamışlar. Təbii resurslardan səmərəli istifadə məsələləri iqtisadi artım sürətinin ümumdünya səviyyəsi nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilirdi, onların mühafizəsinin gücləndirilməsi isə iqtisadi potensial qurulanadək bir müddətlik uzadılırdı

Sözsüz ki, MDB ölkələrinin qanun yaradıcılığında son illərdə təbiətin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin nizamlanması bazasının normativ-hüquqi bazanın formalaşmasında vacib addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı, qüvvədə olan qanunvericilik hələ də həddindən artıq deklarativlikdən, vətəndaşların yaxşı mühitdə yaşamaq, mühitin vəziyyəti haqqında tam məlumatın almasına, səhhətə vurulmuş zərərin ödənilməsinə dair hüququn reallaşdırılması üçün zəruri mexanizmlərin olmamağından əziyyət çəkir. Bundan başqa, iqtisadiyyatda bazar dəyişiklikləri dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi zamanı ekoloji tələblərə riayət edilməni təmin edən yeni hüquqi normaların hazırlanmasını tələb edir; ekoloji sığortalanma, ekoloji qanun pozmaları ilə vurulmuş ziyanın ödənilməsi; bank qanunvericiliyinə ətraf mühitə təsirlə bağlı fəaliyyətinin və s. kreditləşdirilməsi hissəsində dəyişikliklərin daxil edilməsi.

Təsərrüfat obyektləri və ya ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən təbiətin mühafizəsi üzrə qanunvericiliyin pozulması inzibati, nizam-intizam, maddi və hətta təbii mühitə vurulmuş ziyanın mütləq ödənilməsi ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

32. Təsərrüfat sahələrində təbii mühafizə fəaliyyətinin planlaşdırılması

Ekoloji məqsədlərin əsasında, özündə onlara nail olmaq üçün (yerinə yetirmə müddətini, məsul icraçıları, lazım olan maliyyə vəsaitlərin həcmi göstərməklə) konkret tədbirləri əks etdirən, *ekoloji proqram* işlənib hazırlanır. Ekoloji proqramda müəyyən olunan tədbirlər realizəsinin köməyi ilə müəssisənin ekoloji siyasəti həyata keçirilir. Ekomenecment sisteminin təsir qüvvəsinin sınağı və qiymətləndirilməsi *ekoloji auditin* köməyi ilə həyata keçirilir.

Ekoloji menecmentin vəzifəsinə ekoloji məqsədlərin strateji planlaşdırmasının daxil olunması da nəzərdə tutulur. Planlaşdırmanın əsas elementlərindən biri də biznes-plandır. Təbii mühafizə və resurslara qənaət biznes-planının strukturunda aşağıdakı bölmələr təzahür edir:

1. Ekoloji-iqtisadi sistemlərin imkanları.
2. Resursların növləri (ilkin və ikinci dərəcəli), ekoloji məhdudiyyətlər.
3. İstehsal tullantılarından alınan məhsulun satış bazarı.
4. Marketing planı.
5. Təbii mühafizə və resurslara qənaət planı.
6. Ekoloji-iqtisadi effektin artırılması üçün istehsal kooperasiyası və infrastruktur obyektləri üzrə təşkilat planı.
7. Təbii mühafizə və resurslara qənaət fəaliyyətinin hüquqi təminatı.
8. Maliyyə planı.
9. Təbii mühafizə obyektlərinin kapital tikinti planı, onların rekonstruksiyası.

İdarəetmə sahəsində ümumdünya institutu şərtləndirən, 14000 seriyalı **İSO beynəlxalq standartların yaranması və inkişafı XX əsrin sonunda - XXI əsrin əvvəlində** ekoloji menecmentdə qabaqcıl tendensiyaları əks etdirir. Müasir şəraitdə EMAS (Ekomenecment və ekoaudit Avropa sistemi, 1993-1995-ci illərdə qəbul olunmuşdur) və ISO 14000 (Standartlaşma üzrə Beynəlxalq təşkilatın standartları,

1996) daha geniş yayılmışlar. Bu ekomenecmentin standartlaşma sistemləri, bəzi prinsiplərdə fərqlənərək, eyni məqsədlər güdürlər.

33. Müəssisələrin ekoloji menecmenti və ekoloji siyasətinin məqsədləri

Bizim leksikona bazar islahatları başlanğıcı ilə daxil olan, ümumiyyətlə "idarəetmə" anlayışı formal analoji olaraq, onun ifadə edilməsi zamanı, çox vaxt aksent müəssisə, korporasiya və yaxud bazarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyekti kimi nəzərdə tutulur. **Ekoloji menecment** - *cəmiyyətin stabil inkişafı və təbiətin qorunması şərti ilə, öz ekoloji, iqtisadi, mədəni və digər tələbatların təmin edilməsi üçün, özündə insanın təbiət proseslərinə və ətraf mühit obyektlərinə şüurlu təsirin tənzimlənməsində əks etdirilən, idarəetmənin xüsusi bir sahəsidir.* **Ekoloji menecment sistemi** – bu idarəetmə iyerarxiyanın (fərdi sahibkardan dövlət və beynəlxalq birliyə qədər) bütün səviyyələrində təbiətdən istifadə, ətraf mühitin qorunmasında və insan fəaliyyətinin ekoloji təhlükəsizliyində prinsip, üsullar, forma və vasitələrin birliyi.

Müəssisədə ekoloji menecmentin zərurəti, bir çox hallarda, insanın müasir dünyada yaşamanın, həm işçi, həm də yer üzündə yaşayan bütün insanlara aid edilən, ekoloji problemlərin yaranmasıdır. **Müəssisənin ekoloji menecmenti** (*ekomenecment*), *ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar olan, müəssisə idarəetmənin bütün aspektlərini əhatə edir və onun funksiyaları: planlaşdırma, təşkilat, motivasiya, nəzarətdir.* Ekoloji menecment təkcə müəssisənin ixtisaslaşmış təbiəti mühafizə xidmətinin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, həmçinin o, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri, bölüşdürmə, marketinq və s. daxil olmaqla, bütün işçi personala və, praktiki olaraq, bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyət növlərinə də aiddir.

. Müəssisədə, bir qayda olaraq, dəqiq ekoloji siyasət mövcud olmamışdır.

Yalnız 1990-cı illərdə daha da aydın, şirkətin müsbət imicini formalaşdıran, birbaşa və dolayısı ilə iqtisadi effektlərin alınması imkanını yaradan, yeni ekoloji menecmentin səciyyəvi cizgiləri görünməyə başlamışdır, bu da onun rəqabət davamlığına müsbət təsir edir. Ekoloji menecmentə münasibətdə dəyişikliklərin əsas səbəbləri son onilliyin aşağıdakı amil və tendensiyalar olmuşdur:

- məhsulların ekoloji xarakteristikalarına istehlakçıların tələbi yüksəlmişdir;
- bir çox ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə ekoloji məsuliyyət subyektlərinin dairəsi genişlənmişdir.

Ekomenecment sisteminin mühüm elementi, onun rəhbərliyinin işləyib hazırladığı və məhsulun (və yaxud xidmətin) ətraf mühitin zəruri mühafizəsinin tanınmasını əks etdirən, **müəssisənin ekoloji siyasətidir**. Ətraf mühitin mühafizəsi, strateji məqsədlərdən biri kimi olan, müəssisənin ümumi siyasətinə daxil olmalıdır. Ekoloji siyasəti formalaşdırması zamanı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- ətraf mühitə istehsal fəaliyyətinin bütün növlərinin əsaslı təsiri;
- enerji, xammal, suyun istifadəsi;
- tullantıların azalması və uzaqlaşdırılması;
- səs-küyün səviyyəsi;
- istehsal texnologiyaları;

- məhsulun planlaşdırılması;
 - müştəri və təchizatçılarla münasibətlər;
 - fəvqəladə situasiyaların yaranması zamanı davranış qaydaları və onların aradan qaldırılması;
 - ekoloji məlumat və personalın təlimi və həmçinin, xarici ekoloji məlumat
- (4).

Müəssisənin ekoloji siyasəti onun bütün bölmələrinin operativ **ekoloji məqsədlərinin** işlənməsi üçün əsas olmalıdır. Bu məqsədlər aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- xammal, material, reagentlər, enerjinin qənaəti və itkisinin azalması;
- material resursların resiklinqi;
- fəvqəladə və yüksək təhlükəli maddə və materialların istehlakının azalması və dəyişdirilməsi;
- istehsal tullantıların emal və istifadəsi;
- ətraf mühitə təsiri azaltmaq üçün, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi;
- zəy məhsulun azaltması;
- istehsal olunan məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi;
- texnoloji və istehsalat intizamının yüksəlməsi, ətraf mühitə qəza və "gecə" təsirlərinin azaldılması.

34. Ekoloji audit, onun obyektı və mərhələləri

Ekoloji auditin obyektı kimi, fəaliyyəti ətraf mühitə təsir göstərən və yaxud göstərə bilən, fəaliyyət göstərən və tikilən müəssisələr çıxış edə bilər. Ekoaudit, təsərrüfat subyektlərinin ətraf mühitə təsiri və onların həlli üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar, mövcud olan və yaxud potensial problemlərinin aşkarlanmasına, istiqamətləndirilmişdir. Ekoloji audit istifadə oluna bilər:

- təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə riayət edilməsinin yoxlanılması üçün;
- ətraf mühitin idarəetmə sistemlərinin işləmə effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün;
- maliyyə strukturları tərəfindən layihələrin investisiyalaşmasının maliyyə risklərinin, səhmləşdirməsinin, uzunmüddətli icarələrin və ətraf mühitin çirkənlənməsi səbəbindən yaranan, zərər vurduğuna görə məsuliyyətin sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün qiymətləndirilməsi zamanı;
- bankrot proseduru elan edilməsinin realizəsi zamanı;
- keçmiş ekoloji zərərlərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi üçün, ekoloji sığorta məqsədilə və sahibkarın dəyişilməsi prosesində ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi zamanı;
- lisenziyaçı tərəfindən müəyyən olunmuş ekoloji tələblərə, lisenziya razılaşmalarına riayət edilməsinin yoxlanılması zamanı;
- daşınmaz əmlakın özəlləşdirilməsi və satışı zamanı;
- sertifikatlaşdırma prosesində müəyyən olunmuş tələblərin uyğunluğunun yoxlanılması zamanı və s.

Ekoloji auditin həyata keçirilməsi – **ekoloji auditləşmə - könüllü və məcburi ola bilər**. *Məcburi audit*, siyahısı ekoloji audit üzrə xüsusi səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq olunan, fəaliyyətin təşkili və növləri üçün (məsələn, obyekt sahibinin dəyişilməsi zamanı, obyektin icarəyə verilməsi və yaxud ipoteka zamanı girov kimi və s.), keçirilir və həmçinin, təbiəti mühafizə qanunvericiliyini pozana qarşı iddianın tənzimlənməsi zamanı, xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən təşəbbüs göstərilə bilər. **Könüllü (təşəbbüslü) ekoaudit** ətraf mühiti idarəetmə sisteminin yaranması və tətbiq edilmə prosesində, onun işlənməsinin effektivliyə nəzarət zamanı, yalnız təsərrüfat subyektinin təşəbbüsü ilə keçirilir. Audisiyanı keçirən şəxsdən asılı olaraq, *daxili* (müəssisənin işçiləri arasından seçilən auditorlar tərəfindən keçirilir) və *xarici audit* (müstəqil auditorlar komandası tərəfindən keçirilir) fərqləndirirlər. Məcburi audit yalnız xarici ola bilər. Daxili ekoaudit, təşkilatda ətraf mühiti idarəetmə sisteminin işləməsinə təmin edən, mühüm bir alətdir, lakin keçirilməsi zamanı, onun nəticələrin obyektivliyini təmin etmək problemlidir.

Ekoaudit prosedurunda üç tərəf iştirak edir – təşəbbüscü (müşəri, sifarişçi), auditor (audit şirkəti) və yoxlanılan obyekt. Ekoloji audit təcrübəsində anketləşmə, maddi balanslar, kartoqrafik, texniki hesabatların üsulları istifadə olunur. Ekoaudit keçirilməsinin **əsas mərhələləri** bunlardır:

- təbiəti mühafizə fəaliyyətinin göstəricilərini əks etdirən, ilkin sənədləşmənin, qeydiyyat jurnalların və digər materialların yoxlanılması;
- obyektin ekoloji təhlükəsizliyinin səviyyəsi haqqında auditin məqsədlərinə müvafiq olaraq, məlumatın yığılması (personalla müsahibəsini də daxil etməklə);
- obyektin vizual müayinəsi, onun təftişi, bölmələrə başçəkmə, texniki vasitələrin vəziyyətinin və istifadəsinin yoxlaması;
- ətraf mühiti parametrlərinin və mənfi təsir amillərinin instrumental təhlili;
- auditin nəticələrinə görə məsləhətlərin işlənilib hazırlanması, sifarişçiyə nəticələr və məsləhətlərlə, aşkar olunan problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflərlə hesabatın tərtibi;

Ekoauditin keçirilmə təcrübəsi onun nəticələrinin effektiv istifadə imkanlarını sübut edir, onlar aşağıdakılara imkan verir:

- ətraf mühitə əvvəlcə qeydə alınmamış təsir mənbələrinin eyniləşdirməsini;
- təbii resursların istifadəsini optimallaşdırmaq;
- əlavə tədqiqatların keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunu əsaslandırmaq;
- əlavə məhsulun, xidmətlərin, təkrar xammalın istifadəsinin, enerji resurslarının qənaətinin istehsal imkanlarını aşkarlamaq;
- yeni texnikanın, təbii mühafizə və resurslara qənaət tədbirlərinin tətbiqinin alternativ variantlarını əsaslandırmaq;
- ekoloji fəaliyyətin maliyyələşdirmənin ehtimal (əlavə) mənbələrini müəyyən etmək;
- zərərin kompensasiyasında və ekoloji-iqtisadi məsuliyyətin cərimə sanksiyalarının risklərini azaltmaq və yaxud ümumiyyətlə istisna etmək;
- monitoring sisteminin və istehsalat nəzarətinin inkişafına əlavə xərcləri müəyyən etmək;

- istehsalat xərclərini azaltmaq və əlavə məhsulun yaranması hesabına gəlirin artmasına nail olmaq və s.

35. Ekoloji pasportlaşdırmanın əsas göstəriciləri və bölmələri

Müəssisənin ekoloji pasportu – müəssisə tərəfindən təbii resursların istifadəsi haqqında göstəricilərini, ətraf mühitə təsirini və təbiəti mühafizə fəaliyyətinin istiqamətlərini özündə əks etdirən, kompleks normativ-texniki sənəddir. Bunun üçün pasportda üç qrup göstərici öz əksini tapır:

- müəssisənin ətraf mühitin vəziyyətinə təsiri;
- təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili-texniki təşkil səviyyəsi;
- təbiəti mühafizə fəaliyyətinə çəkilən xərclər.

Ekoloji pasportun işlənilib hazırlanması üçün əsas kimi, istehsalat göstəriciləri, çirkləndirici maddələrin PDV (PDS) hesablamaları, dövlət statistik hesabat formalarının göstəriciləri, çirklənmə mənbələrinin inventarlaşması və normativ-texniki sənədlər xidmət edir. **Müəssisənin ekoloji pasportu aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:**

1. Müəssisə haqqında ümumi məlumat (adı, sahə mənsubiyyəti, idarə təbəçiliyi, ünvan). Müəssisənin digər obyektlərə münasibətdə yerləşdiyi yer, sanitariya-mühafizə zonası sərhədləri ilə, sənaye zonasının yerləşməsinin xəritə-sxem göstərilir.

2. Müəssisənin yerləşdiyi rayonun qısa təbii-iqlim xarakteristikası (ərazinin ekoloji vəziyyətinin xarakteristikası, atmosferdə çirkləndirici maddələrin fon konsentrasiyası və s. daxil olmaqla).

3. İstehsalatın qısa xarakteristikası (istehsalat obyektin adı – sex, korpus; onların imkanları, buraxılan məhsulun adı, istehsalat həcmi, çirkləndirici maddələrin, tullantıların və s. yaranması baş verən texnoloji sahələrin, ilkin xammal və aralıq məhsul növlərinin göstərilməsi ilə istehsalatın texnoloji sxemləri).

4. Torpaq resursların istifadəsi haqqında məlumatlar.

5. Məhsulun növləri üzrə xammal və köməkçi materialların istifadəsi haqqında göstəricilər.

6. Məhsul növləri üzrə enerji resurslarının istifadəsi.

7. Atmosferə zərərli maddələrin ayrılması və tullanması mənbələrinin xarakteristikası.

8. Müəssisədə suyun istifadəsinin, çəkilməsinin və çirkab suların təmizlənməsinin xarakteristikası (mənbələr növləri üzrə götürülən suyun miqdarı, çirkab sular mənbələri haqqında göstəricilər, onların miqdarı və keyfiyyəti, təmizləyici qurğuların, su dövriyyəsi sistemlərinin xarakteristikası).

9. Müəssisədə yaranan tullantıların xarakteristikası.

10. Tullantıların toplanması (basdırması) üçün nəzərdə tutulan poliqon və yığıcılarının xarakteristikası.

11. Pozulmuş torpaqların rekultivasiyası və torpağın pozulmuş qatının götürülməsi.

12. Müəssisənin nəqliyyatı və onun ətraf mühitə təsiri haqqında göstəricilər.

13. Tullantılara görə ödəmələrin miqdarı, tullantıların yerləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi üçün kapital xərcləri və s.

. Ekoloji pasportun göstəriciləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji aspektlərini təhlil etməyə və ətraf mühitə yükləmənin azaldılması üzrə tədbirlər proqramını işləyib hazırlamağa imkan verir.

36. Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi stimullaşdırılmasında xarici təcrübə

Məlumdur ki, bu ölkələrdə iqtisadi stimullaşdırma mexanizmi XX əsrin əvvəllərindən işləyir və ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropada mövcud olan modellər çoxillik axtarışların nəticəsidir. Qərbdə ekoloji sahənin tənzimlənməsinin iki iqtisadi metodu tətbiq edilir: **qiymət və ya vergi tənzimlənməsi və xüsusi bazar mexanizmləri**. Resursqoruyucu fəaliyyətdə qiymət və vergi rıçaqlarından istifadə yanaşmasının baniləri A.Piqu, A.Marşall, onlardan bir qədər sonra C.Mid və başqaları olmuşlar.

Qərbin aparıcı ölkələrində, hal-hazırda, ekoloji qiymət tənzimlənməsinin aşağıdakı əsas alətlərindən istifadə edilir:

1. *Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişlər*. Təbiət istifadəçisi olan müəssisələr tərəfindən onların tullantılarının zərərsizləşdirilməsi və assimilyasiya edilməsi, çirkli suların su hövzələrinə axıdılması, atmosfer havasının çirkləndirilməsi, bərk tullantıların toplanılması üzrə onlara göstərilən “xidmətlərə” görə dövlət büdcəsinə müəyyən məbləğlərin ödənilməsi.

2. *Bələdiyyəyə məxsus təmizləyici qurğulardan istifadəyə görə ödənişlər*. Mahiyyət etibarilə, bu ödəniş bələdiyyə orqanlarının göstərdiyi xidmətlərin müqabilində həyata keçirilir. Təmizləyici qurğulara və zibil emal edən zavodlara verilən çirkləndirmələrin (çirkli sular, bərk tullantılar və s.) həcmi və tərkibindən asılı olaraq ödənişlərin vahid, habelə fərdi tarifləri tətbiq edilir.

3. *Resurs ödənişləri*. Təbii resurslardan istifadə hüququ, onların bərpası və mühafizəsi üçün ödənişdir. Tükənən resurslar üçün onların aşağıdakı növləri tətbiq edilir:

a) satış həcmələrinə tətbiq edilən vergi. Bu vergi ilkin mərhələlərdə resursun hasilat templərinin azalmasına kömək edir, çünki həmin resursa görə qiymətlərin qalxmasına səbəb olur;

b) mənfəət (renta) vergisi də təbii resursun hasilat templərinin aşağı düşməsinə səbəb olur;

c) royalti – şirkətlər tərəfindən hasil edilmiş resursların dəyərindən hökumətə ödənilən hissədir və mahiyyət etibarilə, ümumi satış gəlirlərindən vergidir.

4. *Məhsul vergiləri*. İstehsalı və ya sonrakı istifadəsi ətraf mühitə mənfi təsir göstərən məhsulların qiymətinə edilən əlavədir. Ekoloji cəhətdən “çirkli” məhsul və texnologiyaların bazardan sıxışdırılıb çıxarılması vasitəsi kimi xidmət edir.

5. Mənfəət vergisinin diferensiasiyası – ekoloji təmiz məhsul istehsal edən müəssisələr üçün vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsini və əksinə, ekoloji “çirkli” məhsul istehsal edən müəssisələrə böyük məbləğlərdə vergi tətbiq edilməsini nəzərdə tutan sistemdir. Belə diferensiasiya çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, vergilər büdcəni doldurmalı olduğu halda, əksinə, büdcəyə daxil olmaları neytrallaşdırırlar

6. *Subsidiyalar*. Təbiəti mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək üçün təbiət istifadəçilərinə dövlət tərəfindən edilən yardımdır. Aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

a) qrant (təqaüd) – ətraf mühitin çirkləndirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuş irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müəssisələrə edilən əvəzsiz maliyyə yardımıdır;

b) “yumşaq” kredit – istehsalın ekoloji səviyyəsinin yaxşılaşdırılması (texnologiyaların təkmilləşdirilməsi) üçün müəssisəyə verilən aşağı faizli kreditdir;

c) vergi güzəştləri (məsələn, gəlir vergisi üzrə güzəştlər, təbiəti mühafizə təyinatlı avadanlıqların sürətləndirilmiş amortizasiyasına şamil edilən vergi güzəştləri, mexaniki nəqliyyat vasitələrinə və “təmiz” yanacaqdan istifadə edən nəqliyyat vasitələrinə şamil edilən verginin azaldılması və sair.

7. *Ekoloji sığorta*. Ətraf mühitin qəza nəticəsində və ya gözlənilmədən çirkləndirilməsi nəticəsində üçüncü şəxslərə (fiziki və hüquqi şəxslər, hakimiyyət orqanları) iqtisadi zərər vurulmasına görə yüksək ekoloji risk mənbələrinin – müəssisənin iqtisadi (əmlak) məsuliyyətinin sığortalanmasıdır. Ekoloji sığortanın məqsədi ətraf mühitə vurulan zərərin kompensasiyası və bu zərərin vurulmasına səbəb olan qəzaların qarşısının alınmasının iqtisadi stimullaşdırılmasıdır.

ABŞ və müəyyən qədər AFR-də geniş tətbiq edilən bazar tənzimlənməsi sisteminin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- “*babbl prinsipi*” (“köpük” və ya “bulud” prinsipi) – bu prinsipə uyğun olaraq çirkləndirmə normativi bütöv region üçün müəyyən edilir, regionun ərazisində yerləşən müəssisələr bu normativə riayət olunmasının ən sərfəli variantını birlikdə tapa bilirlər. “Babbl” prinsipi region səviyyəsində çirkləndirmə hüquqları ilə ticarət üçün şərait yaradır.

- *Çirkləndirmələrin kompensasiya olunması siyasəti* çirkləndirmə səviyyəsini aşağı salmış müəssisələrə imkan verir ki, onlar müvafiq sənəddə (çirkləndirməyə verilən lisenziya və ya icazə) əksini tapmış çirkləndirmə hüququnu əldə etsinlər.

- “*Çirkləndirmə bankları*”. Öz çirkləndirmə həcmələrini normativlərlə müəyyən edilmiş səviyyədə aşağı səviyyəyədək azaltmış firmalar xüsusi banklarda (“çirkləndirmə bankları”) əmələ gəlmiş fərq əsasında akkreditiv açə bilərlər və bu onlara daha sonra çirkləndirmə hüquqlarını satmaq və ya zərurət anında istifadə etmək imkanı verəcəkdir. Bu, potensial lisenziya alıcılarının uyğun satıcı axtarışlarını yüngülləşdirir

- *Çirkləndirmə hüquqlarının birjalı*. Lisenziya bazarı genişləndikdə lisenziyaların alqı-satqısı üzrə xüsusi vasitəçilərin fəaliyyəti üçün zərurət yaranır. Qeyd edilən birjalar belə vasitəçilərdir.

37. Cəmiyyətlə sosial mühit münasibətlərinin formalaşması

Cəmiyyətin, coğrafi mühitin qarşılıqlı təsiri istehsalın və cəmiyyətin inkişafı, əhalinin artması, yaşayış səviyyəsi, onların təbii mühitə göstərdiyi təsir dairəsində formalaşır və hərəkət edir. İstehsalın ərazi təşkili təbii resurslara əsaslanan sənaye müəssisələrinin inkişafına, təbiətə və onun sərvətlərinə təsir edir. İstehsal olunan təbii sərvətlərin çox hissəsi istifadə zamanı müxtəlif tullantı halında yenidən onun özünə qaytarılır ki, bu da təbiətin saflığına mənfi təsir edir. Cəmiyyətin inkişafı ilə coğrafi mühit arasındakı əlaqə əhalinin sayı, təkrar istehsalı,

miqrasiyası, əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi, şəhər və kənd əhalisinin miqdarı, istehsal-emal-daşınma-istehlak əlaqələrinin təkmilləşməsi, coğrafi rayonların məskunlaşma səviyyəsindən çox asılıdır. Cəmiyyətin coğrafi mühitə təsiri, təbii resurslardan istifadə, onların mühafizəsi mürəkkəb və çoxcəhətlidir.

Sosial-iqtisadi amillər içərisində demoqrafik siyasətin, urbanizasiya səviyyəsinin təsiri böyükdür. Ümumiyyətlə demoqrafik proses və ya əhali artımı üç amillə səciyyələnir. 1.Bioloji amil, 2.Demoqrafik amil, 3.Sosial-iqtisadi,mədəni və psixoloji amil.

XX əsrin ortalarından ETT-nin sürətlənməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafına, insanların əmək fəaliyyətinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Təbiətə təsiri qüvvələndirən elm-texniki tərəqqi təbiəti mühafizə problemini yaratmış, biosferdə bərqərar olmuş qarşılıqlı ekoloji inkişaf və əlaqələr pozulmuşdur.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə ekoloji sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi ətraf mühitin vəziyyətindən daha çox asılıdır. Hazırda ekoloji-iqtisadi, sosial-iqtisadi, iqtisadi-demoqrafik və başqa əlaqələr «təbiət-jəmiyyət-insan» sistemində daha da kəskinləşmişdir. Ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf planı sosial-iqtisadi və ekoloji-iqtisadi problemlərin kompleks həlli yolu ilə müəyyən edilir. Sosial-iqtisadi sistemlərdə ətraf mühitin keyfiyyətindən aşağıdakılar asılıdır:

— əhalinin real gəlirlərinin artımı, gəlirlərin quruluşunun təkmilləşdirilməsi, bölünməsi, differensiasiyası və gəlirlərin nisbəti, həmçinin tələbatın tək-tək və ictimai formalar nisbətində təminatı;

— əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı məsələsinin həlli;

— mənzil probleminin həlli;

— təhsilin inkişafı;

— əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, tibbi yardımın təkmilləşdirilməsi, əhalinin istirahətinin təşkili.

38. Təbii sosial-ekoloji problemlər və onlarla mübarizə formaları

Hazırda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının möhkəmləndirilməsi, ekoloji potensialdan istifadənin vəziyyətinin yaxşılaşması təbiətlən istifadənin ekoloji-iqtisadi sistemlərinin son nəticəsi kimi müəyyənləşməyib. Təbiətdən istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsinin praktiki həlli ekoloji-iqtisadi sistemlərdə müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrin birliyinin nəzərdə tutulmasından ibarətdir.

Respublikamızda və dünya ölkələrində sistemli-statistik tədqiqatların keçirilməsi göstərir ki, iqtisadiyyatın səviyyəsi və ekoloji sistemlərin vəziyyəti hazırda və gələcəkdə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Həmin qarşılıqlı əlaqənin möhkəmliyi dünyanın ayrı-ayrı regionlarında ətraf mühitin vəziyyətinə antropogen mənfi təsirlər nəticəsində pisləşmələrin və gərginləşmələrin getdikcə artmasından asılıdır. Belə qarşılıqlı təsir yaxın zamanlarda lokal xarakter daşıyırdısa hazırda təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində regional və qlobal dəyişkənliyə səbəb olmuşdur.

Sosial-iqtisadi və sosial-demoqrafik məsələlərin həlli resursların təkrar istehsalının səmərəliliyindən daha çox asılıdır. Resursların təkrar istehsalı ekoloji sistemlərin inkişafının müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsindəki dövrü və təkrar olunan proseslərin məcmusudur.

Sosial-iqtisadi və iqtisadi-demoqrafik proseslər elmi proqramlaşmaya və optimal planlaşmaya çətin uyğun gəlir. Ona görə də sosial-iqtisadi və iqtisadi-demoqrafik əlaqələrin müəyyən olunmasında sərvətlərin məhdudluğu, onların əhəmiyyəti ətraf mühitin vəziyyətinin dəyişməyi yolu ilə müəyyən olunmalıdır.

Qlobal ekoloji krizislərin artması şəraitində ekoloji təhlükəsizlik problemi ön plana keçir. Hər 12-13 ildən bir təbii mühitə antropogen təzyiqin həcmi ikiqat artır. Ona görə də həmin hadisələrin aradan qaldırılması üçün ekoloji-iqtisadi me-xanizmlərin yenidən hazırlanması tələb olunur.

Ekoloji təhlükəsizlik iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissəsi hesab olunur. İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatda təkrar istehsalın genişlənməsi, istehsalın əsas faktorlarının – əmək, kapital və

təbii resursların səmərəli və effektiv istifadəsi yolu ilə təmin oluna bilər. Təbii mühit aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

- istehsalın maddi faktoru;
- istehsalın ictimai şəraiti;
- istehsalın subyektiv faktoru kimi insanın həyat fəaliyyəti üçün sağlam təbii şəraitin təmin olunması.

39. Demografiya və urbanizasiya problemlərinin sosial iqtisadi amilləri

Urbanizasiya şəhərlərin kənd sahələrinin və əhalisinin hesabına böyüməsi və inkişafı ilə baş verən və ictimaiyyətin inkişafının yüksəldilməsinə yönəldilmiş tarixi prosesdir.

Müasir şəhər təkcə külli miqdarda insanların yaşayış məntəqəsi yox, o, həmçinin ətraf mühitə təsir edərək onun dəyişməsinə səbəb olan güclü bir sistemdir. Milyon əhalisi olan ilk şəhər 3000 il bundan əvvəl (eramızdan əvvəl 44-10-cu illərdə) Yuli Sezar vaxtında Roma olmuşdur. Şəhərlərin yarandığı tarixdən ətraf aləmin mühafizəsi qaydaları mövcud olmuşdur. Sənayedə baş vermiş inqilab urbanizasiya prosesini sürətləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur.

. 1800-cü ildə dünya əhalisinin yalnız 3 faizi şəhərlərdə yaşayırdı. XX əsrə qədər hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə əhalinin əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayırdı. Onların əsas yaşayış tələbatını kənd təsərrüfatı ödəyirdi.

BMT-nin məlumatına əsasən minilliklər ərzində əhalinin artımı çox ləng getmişdir. Neolit dövründə dünyanın əhalisi 6-10 mln təşkil etmişdir. Bu dövrdə əhali artımı 0,002%-ə qədər olmuşdur. Yalnız axırıncı yüzillikdə bu rəqəm 0,1 faizə çatmışdır. Yeni eranın əvvəlində planetdə yaşayan əhalinin sayı 300-400 mln-a çatmışdır. 1800-cü ildə bu rəqəm bir milyard nəfərə qədər olmuşdur. 1930-cu ildə əhalinin sayı 2 mlrd-a; 1960-cı ildə 3; 1975-ci ildə 4; 1987-ci ildə 5; 2000-ci ildə 6 – milyard nəfər, 2012-ci ildə isə 7 milyard nəfər olmuşdur.

BMT-nin məlumatına görə 2050-ci ildə yer üzərində əhalinin sayı 9 mlrd-a çatacaqdır. Ümumiyyətlə inkişafda olan ölkələrdə əhalinin sayının 2050-ci ildə 4,8 mlrddan 7,8 mlrdə çatacağı gözlənilir. Belə artım bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu problemlərə, qida məhsullarının çatışmaması, ekoloji-krizis və s. aid etmək olar. Eyni zamanda ekspertlər 30 ölkədə əhalinin sayının azalacağı fikrini irəli sürürlər. Bu ölkələrə Almaniya, Yaponiya, Rusiya da daxil edilmişdir.

Urbanizasiya prosesi demografik artıma nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. 2000-ci ildə milyonçu şəhərlərin sayı 300-ə çatmışdır. Təxminən həmin şəhərlərin yarısından çoxunun əhalisi 3 mln-dan artıqdır. 2000-ci ildə Berlində keçirilmiş “Urban XXI” beynəlxalq konfransında qeyd olunmuşdur ki, yer üzərində əhalinin çox hissəsi şəhərlərdə yaşayacaqdır. Yaxın 25 il ərzində şəhər əhalisinin sayının 5 mlyd artacağı, hər beş nəfərdən üçünün şəhərlərdə yaşayacağı gözlənilir. Bu illərdə milyonçu şəhərlərin və 27 meqapolislərin (əhalisi 10 mln-dan çox olan şəhərlər) böyük hissəsi inkişafda olan ölkələrdə olacaqdır.

İri şəhərlərdə ekoloji vəziyyətin gərgin olması oraya olan atropogen təsirin yüksək olması və əhalinin sıxlığı ilə əlaqədardır. Bir çox şəhərlərdə əhalinin sıxlığı optimal həddi aşaraq 3000 adam / hektara çatmışdır. Bu say hələ artmaqda davam edir. İstehsalın, energetika və kommunal təsərrüfat sahələrinin inkişafı texnogen təsirin artmasına səbəb olur.

40. Maliyyələşmənin əsas mənbələri və təbiəti mühafizə təyinatlı fondlar

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə üzrə tədbirlərin və proqramların **maliyyələşdirilməsi** aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

1) respublika büdcəsi və yerli büdcələr; 2) ətraf mühitin mühafizəsi təyinatlı dövlət büdcə fondlarının vəsaitləri; 3) hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların vəsaitləri; 4) vətəndaşların, o cümlədən əcnəbilərin vəsaitləri; 5) bank kreditləri; 6) xarici investisiyalar; 7) digər mənbələr.

. Fondların yaradılması mexanizmi vəsait axınının artmasına və təbiəti mühafizə işlərinin müəssisənin çirkləndirməyə görə ödənişləri hesabına qismən özünü maliyyələşdirməsinə kömək edir. Təbiəti mühafizə tədbirlərinə xərclənmək üçün vəsaitlərin axtarılması və bölüşdürülməsi və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişlər və cərimələr sisteminin işləyib hazırlanması problemləri ilə bağlı 1970-ci illərin sonu-1980-ci illərin əvvəlində yerli elmi ədəbiyyatda ilk

dəfə ekoloji fondların yaradılması zərurəti haqqında məsələ qaldırılmışdı..Keçmiş SSRİ ərazisində təbiəti mühafizənin büdcədən kənar fondları 1980-ci – 1990-cı illərin qovşağında yaradılmağa başlandı..Ekoloji fondların aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırılması nəzərdə tutulurdu:

- Müəssisələrin, birliklərin və təşkilatların çirkləndirici maddələrin yol verilən normativ və normativdən artıq atılmasına (axıdılmasına), tullantıların yerləşdirilməsinə görə etdiyi ödənişlər;
 - Çirkləndirici maddələrin qəza şəraitində atılmasına (axıdılmasına) görə cərimə ödənişləri, təbii resurslardan və onlardan əldə edilən xammaldan normativdən artıq və qeyri-kompleks istifadəyə görə ödənişlər;
 - Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulması ilə dövlətə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün tutulan ödənişlər;
 - Müəssisələrdən, vətəndaşlardan və digər mənbələrdən daxil olan könüllü ianələr.
- Təbiəti mühafizə sahəsində sabit maliyyələşdirmə mənbəyi kimi ekoloji fondların bütün əhəmiyyətinə baxmayaraq, onların fəaliyyətində bir sıra çatışmazlıqlar da mövcuddur:
- Fonda daxil olan vəsaitlərin 80%-dək hissəsini təşkil edən çirkləndirməyə görə ödənişlərin az yığılması və bölüşdürülməsinin səmərəsizliyi;
 - Prioritetlərin müəyyən edilməsi mexanizmi mövcud olmadığından maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin kifayət edən dərəcədə əsaslandırılmaması;
 - Müəssisələr tərəfindən keçirilən təbiəti mühafizə tədbirlərinin ödənişlər edilərkən nəzərə alınması mexanizminin qeyri-təkmil olması;
 - Ödənişlərin inflyasiya artımına uyğun səmərəli indeksasiya mexanizminin olmaması;
 - Ekoloji fondlar tərəfindən maliyyələşdirmək üçün layihələrin seçilməsi meyarlarının olmaması, layihələrin həyata keçirilməsinə nəzarətin və nəticələrin qiymətləndirilməsi qaydalarının və meyarlarının olmaması.

41. Ətraf mühitdən istifadə sahəsində maliyyələşmənin perspektivləri və problemləri

Təbiəti mühafizə sahəsində sabit maliyyələşdirmə sisteminin formalaşdırılması təbiətdən istifadəni tənzimləyən harmonik maliyyə-kredit mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Bu mexanizm **perspektivdə** aşağıdakı halqaları əhatə etməlidir:

*.Müxtəlif səviyyəli büdcələrin vəsaitləri hesabına təbiəti mühafizə tədbirlərinin və ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi;

*.Ərazi təbiəti mühafizə fondlarının, innovasiya xarakterli ekoloji fondların, müəssisələrin təbiəti mühafizə fondlarının inkişaf etmiş sistemi;

- Ekoloji bank sistemi;
- Ekoloji sığorta fondlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, habelə xarici fondların, təşkilatların və firmaların vəsaitlərinin ekoloji sahədə maliyyələşdirməyə cəlb edilməsi;
- Təbiəti mühafizə ehtiyacları üçün müəssisələrin öz vəsaitlərinin istifadə edilməsi;
- Güzəştli ekoloji investisiya krediti.

42. Ekoloji sahibkarlıq, onun formaları və əhəmiyyəti

Qarışıq iqtisadiyyatın əsas institutlarından biri xüsusi mülkiyyətə, təsərrüfatın təşkilinin bazar üsuluna və məhsul dövriyyəsinə əsaslanan sahibkarlıqdır.

Ekologiya baxımından sahibkarlıq fəaliyyətinin müsbət tərəfi əsas fəaliyyəti insanların sağlamlığına və ətraf mühitə zərərin vurulmasının qarşısını alan malların istehsalı, iş və xidmətlərin görülməsi olan ekoloji sahibkarlığın yaradılmasıdır. Ekoloji sahibkarlığın maraqlar dairəsinə bu və ya digər ekoloji problemlərin həlli ilə bilavasitə bağlı olan istehsalat-kommersiya, vasitəçilik, məsləhət, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin bütün növləri daxildir.

Hal-hazırda, keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə baş verən dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə prosesləri ekoloji sahibkarlıq sahəsinin formalaşmasına imkan verir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində təbiətdən istifadə məhsullarına olan “rentasız” qiymətlərin hökmran olduğu şəraitdə resurslara qənaət edilməsi sərfəli olmadığı kimi, iri dövlət müəssisələri tərəfindən təmizləyici qurğuların, ekoloji texnika və texnologiyaların kiçik həcmli məhsullarda istehsalı da sərfəli deyildi. Təbiəti mühafizəyə dair planların icra olunmaması, təbiəti mühafizə məqsədləri üçün ayrılmış kapital yatırımlarının xərclənməməsi təbiəti mühafizə avadanlıqlarının sifariş edilməsinin mümkün olmaması ilə izah edilirdi, çünki mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda onun istehsalı “küncə sıxılmışdı”.

Nəzarət-ölçü cihazlarının xırda istehsalçıları da ekoloji biznesin nümayəndələrinə çevrildilər. Suların təmizlənməsi, balıqçılıq və meşə bərpası sahələrində yaradılan kooperativləri və kiçik müəssisələri də ekoloji sahibkarlığa aid etmək olar.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji yönümlü məhsullar həm sənaye təyinatlı (təmizləyici qurğular, ekoloji texnika və ekoloji texnologiyalar, yeni materiallar, nəzarət-ölçü cihazları və s.) malların istehsalında, həm də istehlak mallarının (qida məhsullarından tutmuş təhlükəsiz məişət cihazlarından) istehsalında öz möhkəm mövqelərini qoruyub saxlayır. Belə məhsulların istehsalı çoxsəviyyəli və kifayət qədər gəlirlidir, bununla yanaşı, şirkətlər bununla özlərini reklam edirlər və bazarda nüfuz qazanırlar. Ekoloji sahibkarlığın əhəmiyyətli xüsusiyyəti o idi ki, kiçik və orta sahibkarlığın potensialından istifadə etməklə o ekoloji vəziyyətin stabilizasiyasının əlavə büdcə ayırımları tələb etməyən səmərəli yoludur. Lakin dövlət, bir tərəfdən, ekoloji biznesin inkişafını dəstəkləyir, digər tərəfdən, bütün cəmiyyətin maraqları naminə sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsini təmin etməlidir. MDB ölkələrində bazar münasibətlərin hələ indi formalaşdığı bir şəraitdə ekoloji sahibkarlıq öz yolunun başlanğıcındadır. Təbiəti mühafizə fəaliyyətində sahibkarlıq aktivliyinin inkişafı ekoloji normativlərin və ətraf mühitin çirkləndirilməsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə imkan verir. Ekoloji xidmətlərin bütün növlərinin pullu əsaslarla həyata keçirildiyi mal və xidmətlərin dünya bazarında bir neçə müstəqil sahə formalaşmışdır. Belə əsas sahələr bunlardır: ekoloji texnikanın, ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət üzrə cihazların istehsalı və satışı, resursqoruyucu texnologiyaların və təmizləyici qurğuların yaradılması resurslardan təkrar istifadə və ekoloji təkrar istehsal, ekoloji tərbiyə və təhsil, digər ekoloji xidmətlərin göstərilməsi.

43. Ekoloji marketinq (ekoloji bazar) ümumi təsərrüfat və əmtəə bazar statistikası

Təbii resurs bazarları artıq uzun müddətdir ki mövcuddur. Xammal birjalarının bütün dünya üzrə səpələnmə tarixi bir neçə onillik tarixə malikdir. Hazırda xammal bazarlarının həcmi nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Bu artım sənaye tullantılarının yenidən emalı texnologiyalarının, resursqoruyucu texnologiyaların, təbiətin bərpası üzrə elmi-tətbiqi işləmələrin və s. yeni mübadilə sahələrinin yaranması hesabına baş verir.

Bütün məhsulların xammal və enerji resurslarının, həmçinin təbiətdən istifadə fəaliyyəti çərçivəsində qeyri-material aktivliyinin dəyişmə sahəsinin məcmuu “ekoloji bazar” adlandırıla bilər. Əgər ekoloji bazar kimi bir hal mövcuddursa deməli ekoloji marketinq haqda fikir söyləmək olar.

Ekoloji marketinq ekoloji bazanın konyukturasının öyrənilməsinə əsaslandırılmış şəkildə yönəldilmiş idarəetmə növü kimi öz təyinatını tapır.

Ekoloji bazanın konyukturası dedikdə bazanın mövcud vəziyyətini və gələcək inkişaf imkanlarını müəyyən edən faktların və şəraitin məcmusu başa düşülür.

Konyukturanı iki hissəyə ayırırlar: – ümumi təsərrüfat və əmtəə bazarı konyukturası. Ümumtəsərrüfat konyukturası ekoloji bazanın vəziyyətini tam xarakterizə edir (tələbat və təkliflərin birgə səviyyəsi). Əmtəə bazarı konyukturası isə ayrı-ayrı məhsullara olan mövcud tələbat və təklifləri əks etdirir.

Bazar konyukturası haqda tədqiqat apararkən ilk növbədə həmin bazarda həlləedici rol oynayan istehsalçıları, məhsulları və istehlakçıları müəyyən etmək lazımdır.

İstehsal və istehlak sahələri üzrə aparılan statistiki analiz aşağıdakıların öyrənilməsinə imkan verir:

- Bazarda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini aydınlaşdırmaq;
- Ayrı-ayrı firmalar və malların bazarda rəqabət vəziyyətini müəyyən etmək;
- Ekoloji bazarın vəziyyətindən bu və ya digər firmanın asılılıq dərəcəsini müəyyən etmək.

Bazar üzrə aparılan tədqiqatlar əsasən bu və ya digər məhsula olan tələbat və təklifləri əhatə edir.

Müasir dövrdə bazar konyukturasının öyrənilməsi əsasən 3 səviyyədə aparılır: ümumiqtisadi, sahələr üzrə və əmtəə üzrə;

Bazarın konyukturasının öyrənilməsinə kompleks yanaşmaya aiddir:

- Bir-birini tamamlayan müxtəlif informasiyalardan istifadə;
- Bazar konyukturasını xarakterizə edən proqnoz göstəricilərinin retrospektiv analizini aparmaq;
- Müxtəlif proqnoz və analiz metodlarından birgə istifadə etmək.

44. Ekoloji marketinqdə informasiya mənbələri və proqnozlaşdırma metodları

Bazar konyukturasının öyrənilməsinin vacib məsələsi informasiya toplanmasıdır. Bazar üzrə tədqiqatlar aparılarkən müxtəlif mənbələrdən alınan 3 informasiya növündən istifadə edilir: — Ümumi, kommersiya və xüsusi informasiyalar.

Ümumi informasiya sahənin və ya mövcud istehsalatın inkişafını nəzərə alaraq bazar vəziyyətini özündə əks etdirir. Bu məlumatların alınma mənbələrini dövlət və sahə statistik göstəriciləri, həmçinin uçot və hesabatın rəsmi formaları təşkil edir.

Kommersiya informasiyası müəssisənin satış üzrə işçi sənədləri, həmçinin həmkar müəssisələrlə aparılan informasiya mübadiləsindən əldə olunan göstəricilərdir.

Xüsusi informasiya bazarın öyrənilməsi üzrə xüsusi tədbirlərin nəticələrindən alınan məlumatlardır. Buraya ekspert və alıcıların sorğusu, sərgi-satış və konyuktur iclasların keçirilməsi aiddir.

Hal-hazırda bazar konyukturasının inkişafını proqnozlaşdıran çoxsaylı metodlardan istifadə olunur. Bunlardan ekstrapolyasiya, ekspert qiymətləndirmə, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, balans və s. metodlardan geniş istifadə olunur.

Ekstrapolyasiya cari və keçmiş dövrdə baş vermiş iqtisadi hadisələrin inkişafının qanunauyğunluqlarının analizi və bu qanunauyğunluqların gələcəkdə yayılmasının proqnozlaşdırılmasına əsaslanır.

Ekspert qiymətləndirmə yüksək ixtisaslı ekspertlərin təcrübə, bilik və intuisiyasına söykənir. Bu metod iqtisadi proqnozların işlənməsində tətbiq edilir.

İqtisadi riyazi modelləşdirmə metodu ən çox rast gəlinən riyazi məsələlərin həlli üçün riyazi modellərin istifadəsinə əsaslanır.

Balans metodu bir neçə üzvü mənşəli xammal bazasının vəziyyətinin proqnozunda istifadə olunur. Bu metodun məğzi hazırkı tələb və təklifə əsasən növbəti il üçün istehsal və istehlak həcmnin balansının tərtib edilməsindən ibarətdir.

Bazar konyukturasının inkişafının proqnozlaşdırılması üçün evristika metodundanda istifadə olunur. Bu metod informasiya qıtlığı zamanı istifadə olunur. Bu metodun məğzi qabaqcadan fikir yönəldilməsinə əsaslanır.

45. Ekoloji marketinqdə əsas seqmentlər və onların funksiyaları

Ekoloji bazarın seqmentlənməsi (bölməsi) iki əsas istiqamətdə həyata keçirilə bilər: məhsul növləri üzrə və alıcı qrupları üzrə. Ekoloji bazarın strukturunda təklif olunan malların növlərindən asılı olaraq seqmentləri aşağıdakı hissələrə ayırmaq olar:

- Xammal seqmenti;
- Təbiəti mühafizə seqmenti;
- Enerji seqmenti;
- Gigiyenik seqment;
- Texnoloji seqmenti;

Xammal seqmenti çərçivəsində ekoloji bazarda ayrı-ayrı xammal resursları (faydalı qazıntılar, su, meşə, və s.) üzrə tələb və təkliflər formalaşır.

Ekoloji bazarda təbiəti mühafizə seqmenti bilavasitə təbiəti mühafizə üzrə əmtəə və xidmət mübadiləsi sahələrini əhatə edir.

Enerji seqmenti bütün enerji növlərinin satışı üzrə xarakterikdir.

Ekoloji bazarın gigiyenik seqmenti insanların həyatı və sağlamlığını ətraf mühitin mənfi təsirindən mühafizə edən müdafiə vasitələrinin və ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların satışını özündə birləşdirir.

Texnoloji seqment yeni enerji və resurs qoruyucu, həcmnin tullantıları emal edən texnologiyalar və resurs potensialının bərpası üzrə problemlərin həllini özündə cəmləşdirir.

Ekoloji bazarda alıcıları 2 əsas hissəyə bölmək olar. Birinci hissəyə fiziki şəxsləri (yəni əhalini), ikinci hissəyə hüquqi şəxslər (yəni kommersiya və qeyri kommersiya təşkilatları, birlikləri, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanları) aid edilir.

Marketinq, idarəetmənin spesifik funksiyası kimi, planlaşdırmanın təşkili, idarəetmənin informasiya təminatı və kommunikasiya kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Marketinqin əsas məqsədlərindən biri də müəssisənin uzunmüddətli strateji məqsədi kimi onun plana uyğun və proporsional inkişaf imkanlarının təmin olunmasıdır.

Marketinqin idarəetmə üzrə qərar qəbul etməsi üçün əsas informasiya mənbəyi xarici mühit hesab edilir.

Marketinqdə kommunikativ funksiya müəssisənin xarici və daxili mühitə fəal təsirinin təmin olunmasıdır. Buna görə də o, satışın formalaşması və stimullaşması ilə üzvü surətdə bağlıdır.

46. Ekoloji sığorta, onun növləri və formaları

Dünya təcrübəsində ekoloji sığorta dedikdə, yüksək ekoloji risk mənbəyi olan obyektlərin ətraf mühitin qəfil, ehtiyatsızlıqdan (qəza nəticəsində) çirkləndirilməsi nəticəsində üçüncü şəxslərə zərər vurulmasına görə məsuliyyətinin sığortası və bununla da, çirkləndirmənin qarşısının alınmasının iqtisadi stimullaşdırılmasıdır. Ekoloji sığortanın məqsədi vurulmuş ekoloji-iqtisadi zərərin mümkün tam kompensasiyasıdır.

Ekoloji sığortanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: şəxsi sığorta, əmlak sığortası və ekoloji məsuliyyətin sığortalanması. Şəxsi sığorta və əmlak sığortası vətəndaşlar üçün əhəmiyyətlidir. Ekoloji məsuliyyətin sığortasında ayrı-ayrı vətəndaşlar iştirak etmirlər, lakin şübhəsiz ki, ekoloji-iqtisadi zərərin əvəzinin ödənilməsinə əlavə maliyyə qarantiyaları verməklə onların maraqlarına toxunur. Zərərin ödənilməsinə görə məsuliyyətin sığortası sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığortaçının öz öhdəsinə götürdüyü mümkün itkilərin əvəzinin ödənilməsi və ətraf təbii mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması üçün sığortalılar tərəfindən ödənilən sığorta haqları hesabına xüsusi pul fondunun (ehtiyatların) formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ekoloji sığorta çirkləndirmənin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xərclərin əvəzinin ödənilməsinə, zərərli təsirə məruz qalmış üçüncü şəxslərə vurulmuş birbaşa əmlak zərərinin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Ekoloji sığorta könüllü və icbari formalarda həyata keçirilə bilər. Könüllü sığorta sığortalı (təsərrüfat subyekti) ilə sığortaçı (sığorta şirkəti) arasında bağlanan müqavilə əsasında

həyata keçirilə bilər. Onun həyata keçirilməsi şərtləri və qaydası sığorta haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilir, konkret şərtləri isə sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilən sığorta isə icbaridir. Onun növləri, həyata keçirilməsi şərtləri və qaydası xüsusi normativ aktlarla müəyyən edilir. İcbari sığorta qanunvericilik qaydasında ekoloji təhlükəli obyektlərin siyahısına daxil edilmiş müəssisələrə aid edilir.

Lakin ekoloji sığorta ilə bağlı məsələlər qanunvericilikdə öz ətraflı həllini tapmamışdır. Ola bilsin ki, əvvəlcə ayrı-ayrı ərazilərdə könüllü ekoloji sığortanın tətbiq edilməsi məsələsini qoymaq və müvafiq eksperimentləri aparmaq lazımdır. Bunun üçün isə bütün istehsalat obyektlərinin məlumat bazası yaradılmalı və ekoloji təhlükə səviyyəsinə görə onların təsnifatı aparılmalıdır. Qəza zamanı çirklənmə nəticəsində vurulan iqtisadi ziyan göstəricilərinə görə müəssisələri üç qrupa bölürlər:

- Xüsusi təhlükəli – “A qrupu”na (qəza ehtimalı 0,09 olan müəssisələr) daxil olan müəssisələr icbari sığorta kateqoriyasına düşürlər;

- Təhlükəli – “B qrupu”na (qəza ehtimalı 0,085 olan müəssisələr) daxil olan müəssisələr regional təbii mühafizə orqanlarının qərarına uyğun icbari sığortaya məruz qala bilərlər;

- Az təhlükəli – “V qrupu”na (qəza ehtimalı 0,059 olan müəssisələr) daxil olan müəssisələr ekoloji qəza risklərini könüllü əsaslarla sığortalayırlar.

. İcbari ekoloji sığorta üçüncü şəxslərə vurulmuş zərərin mütləq əvəzinin ödənilməsinə kömək edir və ətraf mühitin qəza nəticəsində çirkləndirilməsinin büdcə vəsaitləri cəlb edilmədən qarşısının alınmasını və onun neytrallaşdırılması üzrə fəaliyyətini iqtisadi cəhətdən stimullaşdırır. Təbii ki, təbiəti mühafizə təyinatlı sığorta fondları sisteminin yaradılması onların real iqtisadi imkanlarına yönələn çoxmərhələli proses olmalıdır. Ekoloji sığorta ekoloji təhlükəli istehsalatlar üçün xüsusilə sərfəlidir, çünki sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq xərclərin əsas hissəsini sığortaçı rolunda çıxış edən ekoloji sığorta fondu daşıdığı üçün, son nəticədə ekoloji təhlükəli istehsalatların qəza nəticəsində vurulan zərərin kompensasiya olunmasına çəkdiyi xərcləri azaldır.

47. Ekoloji sığorta sisteminin təşkilati metodiki təminatı tədbirləri

Ekoloji sığorta sisteminin təşkilati-metodiki təminatı üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

- Sistemin tətbiq ediləcəyi obyekt və regionların seçilməsi. Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, ekoloji sığortanın obyektləri, ilk növbədə, kimya, neft və neft emalı sənayesi müəssisələri, boru kəməri nəqliyyatı və dəmiryol nəqliyyatı obyektləri olmalıdır.

- Avadanlığın köhnəlməsi, təbiəti mühafizə obyektlərinin vəziyyəti, ətraf mühitə yayılın atılmaların (axıdılmaların) mümkün həcmi və tərkibi, qəzanın nəticələrinin mümkün təsir zonasında olan respilyentlərin xüsusiyyətləri (əhəlinin sayı, təbiət obyektlərinin, kənd təsərrüfatı torpaqlarının, sosial infrastrukturun xüsusiyyətləri və s.) nəzərə alınmaqla, yüksək təhlükə mənbələrinin ekoloji risk dərəcəsinə görə təsnifatı aparılmaqla inventarizasiyasının təmin edilməsi;

- İcbari və könüllü sığorta olunmalı olan sığorta obyektlərinin siyahısının hazırlanması. Bu siyahıya daxil edilmiş icbari sığortanın obyektləri ətraf mühitin limitdən artıq çirkləndirilməsi, bərk və ya maye tullantıların qorunduğu yerdən sızmalar, anbar və ya nəqliyyat sistemlərində baş verən qəzalar nəticəsində zərərli maddələrin sızması və ya daşması, təmizləyici qurğularda və toz-qaztutan qurğularda qəzalar kimi qəzalar və ya təbii fəlakətlər nəticəsində baş vermiş hadisələr olmalıdır;

- Sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortaçı (sığorta fondu) tərəfindən üçüncü şəxslərin xeyrinə ödənilən mükafat və məbləğlərin dərəcələrinin təyin edilməsi.

Üçüncü şəxslərə dəyən zərərin əvəzində edilən ödənişlərin növlərinin və həcmələrinin müəyyən edilməsi də ekoloji sığorta üçün vacib məsələlərdən biridir. Xarici ölkələrdə, üçüncü şəxslərin çirkləndirilmiş ərazilərin (akvatoriyaların) təmizlənməsinə, zərər çəkən şəxslərin sağlamlığının bərpasına və dağıdılmış ekoloji sistemlərin bərpasına, əhəlinin evakuasiyasına çəkdiyi xərclərin və sair xərclərin əvəzi ödənilir. Müvafiq sığorta hadisələri baş verdikdə çəkilən kompensasiya

xarakterli xərclərin normativlərinin, habelə sığorta hadisələrinin miqyasları, qəzanın təqsirkarının xərcləri və sair nəzərə alınmaqla edilən endirimlərin (franşizaların) nümunəvi qaydalarının da işlənilib hazırlanması zəruridir. Bütün hallarda, qəza nəticəsində təqsirkarın qarşılaşdığı bütün zərər sığortalınamalı deyil, çünki bu müəssisənin ekoloji riskin azaldılmasına marağını zəiflədir.

48. Azərbaycanda ətraf mühitin çirkləndirən mənbəylər və maddələr

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri son 40 il ərzində daha da kəskinləşmişdir. Lakin son 100-150 ildə, xüsusən də XX əsr ərzində sənayenin, nəqliyyat və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə və xalqın mədəni yüksəlişinə səbəb olsa da, Respublikanın təbii şəraitində əsaslı dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır. Yeraltı və yerüstü sərvətlərdən intensiv şəkildə istifadə olunması, iri sənaye müəssisələrinin inşa edilməsi, su anbarlarının tikilməsi, kanalların və kollektor-drenaj şəbəkələrinin salınması, energetika və rabitənin inkişafı, dağ rayonlarına avtomobil yollarının çəkilməsi, düzən və dağətəyi ərazilərdə meşələrin qırılması hesabına yaşayış məntəqələrinin, əkin və biçənək sahələrinin genişləndirilməsi ətraf mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə, hava, su, torpaq örtüyünə və təbii biosenozlara antropogen təzyiqləri dəfələrlə artırmışdır. Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişkənliyi, ozon təbəqəsi ilə bağlı problemlər, qlobal iqlim dəyişmələri, atmosferdə parnik və ozondağıdıcı qazların artması, digər iri miqyaslı proseslərlə əlaqədar olsa da, onların Azərbaycanda törədiyi fəsadlar nəzərə cəpacaq dərəcədə artmışdır.

XX əsrdə Respublika əhalisinin artması da bəzi ekoloji problemlər yaratmışdır və təbii ekosistemlərə antropogen amillərin güclənməsi ilə nəticələnmişdir. Respublikamızda **atmosfer hövzəsini** çirkləndirən mənbələr **lokal** ərazilərdə (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan, Mingəçevir) cəmləşsə də bu məntəqələrin coğrafi mövqeyi və tullantılarının böyük həcmi ilə əlaqədar olaraq çirklənmənin təsiri Respublika ərazisinin 50-60%-də bu və ya digər dərəcədə müşahidə edilir.

Təkcə avtomobil mühərriklərindən atmosfərə atılan çirkləndiricilərin illik həcmi 750 min tonu keçmişdir. Respublikamızın hava hövzəsinə 2013-cü ildə 1,2 min ton müxtəlif tərkibli tullantılar atılmışdır. Həmin tullantıların 215 min tonu stasionar mənbələrdən, 992 min tonu isə avtomobil nəqliyyatı tullantılarının payına düşmüşdür. Qeyd edildiyi kimi, Respublikamızın hava hövzəsinə atılan

tullantıların 77,5%-i avtomobil nəqliyyatı tullantılarının payına düşür. Belə ki, avtomobil nəqliyyatı tullantılarının 68%-i Bakı şəhərinin, 6,1%-i Gəncə şəhərinin, 1,1%-i Mingəçevir şəhərinin, 1,2%-i Sumqayıtın və 0,8%-i Şirvan şəhərinin payına düşür.

49. Azərbaycanı su resurslarından istifadənin ekoloji problemləri və mühafizəsi

Respublikamızın ərazisi məhdud su ehtiyatlarına malikdir. Bunun başlıca səbəbi ilk növbədə əlverişsiz təbii şəraitdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bərpa olunan su ehtiyatının yalnız 30%-i respublikanın daxili su axarlarının hesabına formalaşır və ilin quraq və sululuğundan asılı olaraq 5,4-10,3 milyard m³ arasında dəyişilir.

Respublikamızda 2013-cü ildə təbii su mənbələrindən götürülən suyun həcmi 11,6 milyard m³ təşkil etmişdir. Hər kvadrat kilometr ərazidə bir nəfərə düşən su ehtiyatlarının həcminə görə Azərbaycan MDB ölkələrindən 1,8-2,0 dəfə, Gürcüstandan 7,0-8,0 dəfə, Ermənistandan isə 1,5-2,2 dəfə geri qalır.

Su ehtiyatları respublikamızın fiziki-coğrafi əraziləri üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Su ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuş ərazilərə Böyük Qafqazın şimal-şərq və cənub hissələri, Lənkəran zonası, zəif təmin olunmuş ərazilərə isə Kür-Araz ovalığı, Ceyrançöl-Acinohur, Abşeron-Qobustan və Naxçıvan MR-nın ərazisi aid edilir. Respublikamızın su ehtiyatının 5,1 km³-i yeraltı suların payına düşür. Yeraltı suların 31%-i Qusar maili düzənliyi, 18,5%-i Mil-Qarabağ zonası, 13,3%-i isə Qanıx-Əyriçay vadisində toplanmışdır. Digər ərazilərimizdə isə yeraltı suların 22%-i cəmlənmişdir.

Məlumdur ki, respublikamızın su ehtiyatının 70%-ə qədəri tranzit çayların payına düşür. Kür, Araz, Samur, Qanıx, Qabırçı, Oxçu, Arpaçay və s. kimi çaylar Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan ərazilərində ciddi çirklənməyə məruz qalırlar. Respublikamızın suya olan tələbatının ödənilməsində Kür, Araz və b. çayların mühüm əhəmiyyəti vardır. Kür çayının su balansının 74%-dən çoxu respublikadan kənarda formalaşır və onun ekoloji vəziyyəti də qonşu dövlətlərdən asılıdır. Kür çayı hövzəsinə Gürcüstan ərazisində orta hesabla 3,0 milyard m³ kommunal-məişət və Tbilisi, Rustavi, Qardabani və s. şəhərlərin sənaye çirkab suları axıdılır. Kür çayının çirklənməsi respublikamızın ərazisində də davam edir. Hər gün Kürə

respublika ərazisində 200 min m³ çirkab suları axıdılır. Nəticədə Kür suyunda misin orta miqdarı yol verilən qatılıq həddindən 4,5-10,0 dəfə, neft məhsullarının miqdarı 1,5-2,2 dəfə, fenolun orta qatılığı 4,0-4,5 dəfə yüksəkdir.

50. Azərbaycanda torpaq resurslarından istifadənin ekoloji iqtisadi aspektləri

Azərbaycan Respublikası **torpaq ehtiyatları** ilə zəif təmin olunmuş ölkələr siyahısına daxildir. Respublikamızda torpaqlardan səmərəli istifadə, onların mühafizəsi, münbitliyinin bərpası və nəticədə torpaqların təkrar istehsal dövriyyəsinə qaytarılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Respublikamızın torpaq fondu 8,6 mln ha-dır. Torpaq ehtiyatlarının 4,7 mln ha-ı kənd təsərrüfatına yararlı, o cümlədən 1,4 mln ha-ı suvarılan torpaqlardır. Torpaq fondunun 37,4%-i istifadə olunmayan, yəni şoranlaşmış, bataqlıqlaşmış, eroziyaya uğramış və s. torpaqlardır. Yararlı torpaqların 33%-i əkin, 9,2%-i çoxillik bitkilər, 50,0%-i otlaqlardan və biçənəklərdən ibarətdir. Torpaq fondunun 1/3 hissəsi kənd təsərrüfatı işləri üçün yararsız hesab edilir. Hazırda torpaq fondunun 0,86 mln. ha-ı texnogen pozulmuş torpaqlara aid edilir.

Respublikamızın torpaq fondunun sıradan çıxmasının başlıca səbəbləri eroziya, şorlaşma, texnogen dəyişikliklər və pozuntular, çirkənmə, torpaq qatının kimyəvi tərkibinin dəyişməsi və s. proseslərdir.

Respublikamızın ərazisində külək və su mənşəli eroziyalar, torpaq sürüşmələri geniş şəkildə yayılmışdır. Son illərin göstəricilərinə görə respublikada eroziyaya uğramış torpaq sahəsi 3685 min ha və ya ərazimizin 42,5%-ni təşkil edir.

Torpaq sürüşməsi nəticəsində isə nəinki torpaq qatı korlanır, hətta kənd təsərrüfatı, sənaye və mülki obyektlərə də böyük zərər vurulur. Dağlıq ərazilərdə eroziya proseslərinin artmasının başlıca səbəbi heyvandarlığın inkişafı, meşələrin systemsiz şəkildə kütləvi qırılması və sıldırım yamaclarla onların daşınmasıdır. Bunun nəticəsində dağ yamacları çılpaqlaşır və yerüstü axar suların miqdarı artır.

Lənkəran-Astara zonasının dağətəyi yamaclarında bitki örtüyünün məhv edilməsi eroziya proseslərini kəskin surətdə artırmışdır. Zonanın 63,5 min ha ərazisindən 22%-i orta və zəif, 10%-dən çoxu güclü eroziyaya məruz qalmış, 30%-dən çox münbit torpaq örtüyü tamamilə yuyulmuşdur. Ümumiyyətlə, eroziya

proseslərinin ilbəl artması torpaqdan istifadənin aşağı səviyyədə olması, bütün dağlıq və dağətəyi təsərrüfatlarda torpaqlardan istifadə də eroziya proseslərinin təhlükəsi və hər bir sahənin relyef şəraitinin nəzərə alınması ilə bilavasitə bağlıdır. Eroziya prosesləri demək olar ki, meşəsiz olan Naxçıvan MR üçün daha xarakterikdir. Naxçıvan MR torpağın 19,9%-i zəif, 24%-i orta, 32%-i isə güclü (şiddətli) eroziyaya uğramış və nəticədə 402 min ha torpaq sahəsi bu və ya başqa dərəcədə öz münbit qatını itirmişdir.